

Tussen blijven en gaan

Religie en het samengaan van discontinuïng en continuïng bonds
bij rouw- en verliesverwerking

Marleen Krooshoop
S1013924

Prof. Dr. H.J.M. Venbrux
07-08-2023
Woorden: 19996
Herziende versie

Scriptie ter verkrijgen van de graad “Master of Arts” in de theologie en religiewetenschappen
Radboud Universiteit Nijmegen

Hierbij verklaar en verzeker ik, Marleen Krooshoop, dat deze scriptie zelfstandig door mij is opgesteld, dat geen andere bronnen en hulpmiddelen zijn gebruikt dan die door mij zijn vermeld en dat de passages in het werk waarvan de woordelijke inhoud of betekenis uit andere werken – ook elektronische media – is genomen door bronvermelding als ontlening kenbaar gemaakt worden.

Plaats: Apeldoorn, Datum 07-08-2023

A handwritten signature in black ink, consisting of several overlapping loops and a final horizontal stroke, positioned to the right of the date.

Samenvatting

Tussen blijven en gaan, gaat over de rol van religie en de verhouding tussen *discontinuing bonds* en *continuing bonds* na het overlijden van een dierbare. Religie is van oudsher verbonden met de rouw. Discontinuing bonds gaan over het loslaten van de relatie met de dierbare. Continuing bonds gaan over het behouden van deze relatie.

Er is gebruik gemaakt van een kwalitatieve onderzoeksmethode met bestaand beeld- en geluidsmateriaal, namelijk interviews uit het EO-programma 'ik mis je' (2021). Uit de analyse komen uitingen van discontinuing als continuing bonds naar voren. De relatie blijft, maar wordt tegelijkertijd losgelaten; anders dan de scheiding die in de literatuur wordt gesuggereerd. Religie laat dit samengaan goed zien. Bij religie gaat het over beleven en geloven.

Inhoudsopgave

Samenvatting	3
1. Probleemstelling	6
1.1 <i>Vraagstelling</i>	8
2. Theorie	9
2.1 <i>Religie</i>	9
2.2 <i>Discontinuing bonds</i>	11
2.3 <i>Continuing bonds</i>	14
2.4 <i>Verhouding tussen discontinuing en continuing bonds</i>	16
2.5 <i>De verbinding met religie</i>	18
3. Onderzoeksopzet	20
3.1 <i>Opzet van onderzoek</i>	20
3.2 <i>Operationalisering van concepten</i>	21
3.3 <i>Steekproef</i>	23
4. Uitingen van discontinuing bonds	24
4.1 <i>Loslaten van de dierbare</i>	24
4.3 <i>Besef van de werkelijkheid</i>	26
4.4 <i>Het proces van rouwen</i>	27
4.5 <i>Verwerken van het verlies</i>	28
4.6 <i>Acceptatie en aanvaarding</i>	28
4.7 <i>Wanneer het verlies niet verwerkt is</i>	29
5. Uitingen van continuing bonds	30
5.1 <i>Blijvende aanwezigheid van de dierbare</i>	30
5.2 <i>De rol van de dierbare in het dagelijkse leven</i>	32
5.3 <i>Interne ervaring van de overleden dierbare</i>	33
5.4 <i>Beleving van emoties</i>	35
5.5 <i>De rol van de omgeving</i>	35
6. Verhouding tussen discontinuing bonds en continuing bonds	37
6.1 <i>De schijnbare tweedeling</i>	37
6.2 <i>Het definitieprobleem</i>	38

6.3 Vervullen van verschillende functies	39
6.4 Heen en weer gaan van uitspraken	40
6.5 Het temporaal samen gaan	42
6.6 Denken buiten dogma's	43
7. Rol van religie	44
7.1 Systeem van symbolen.....	44
7.2 Stemmingen en motivaties	45
7.3 Concepten van een algemene bestaansorde	46
7.4 Aura van feitelijkheid.....	47
7.5 Realistische lijkende realiteit	48
7.6 Religie, een meerwaarde.....	48
8. Evaluatie	50
8.1 Discussie	50
8.2 Reflectie.....	50
Bibliografie.....	52
Geanalyseerde interviews.....	56
Bijlage I: Schematische weergave operationalisering begrippen.....	59
I.A: Discontinuing bonds.....	59
I.B Continuing bonds	60
I.C. Religie	61
Bijlage II: Verdeling data over de interviews.....	62
II.A: Algemeen	62
II.B: Discontinuing bonds	62
II.C: Continuing bonds	63
II. D: Religie.....	64

“Een Engel

Het werd avond.

Zijn wij uitgevochten, vroeg een man.

Wij zijn uitgevochten, zei een engel

en hij tilde de man op, hield hem tegen het licht

en zei: je bent doorzichtig, nu.

Laat me maar los, zei de man

en de engel knikte en liet hem los.

De man woei weg

en zij die achterbleven spraken over iets dat zij hoger achtten

dan de liefde, iets zwarts,

ze wisten niet hoe ze het moesten noemen, iets wrangs,

of spraken zij over de dood,

over een varken wroetend onder een dode boom,

of over de zee?”¹

1. Probleemstelling

Het overlijden van een dierbare, geliefde of naaste is onvermijdelijk, en is vaak moeilijk onder woorden te brengen zoals bovenstaand gedicht van Toon Tellegen illustreert.

Verlies- en rouwverwerking kennen vele aspecten: van emoties tot het verklaren van de wereld, waarbij de – transcendentale – relatie tot de dierbare een rol van betekenis speelt. Tegelijkertijd is het niet zonder reden dat Chidester stelt dat religie voortkomt uit verlies, rouw en lijden.²

Milanowski beaamt dit met de uitspraak: “Of all sources of religion, the supreme and final crisis of life – death – is of the greatest importance.”³ Het is hier dat de definitie van religie zoals Geertz deze formuleert aansluiting vindt. Geertz stelt; "(1) a system of symbols which acts to (2) establish powerful, pervasive and long-lasting moods and motivations in men by (3) formulating conceptions of a general order of existence and (4) clothing these conceptions with such an aura of factuality that (5) the moods and motivations seem uniquely realistic."⁴ Dit is de definitie van religie die in deze scriptie zal worden gehanteerd.

Op grond van de rol die rouw en verlies spelen binnen de religie, is een groot aantal theorieën over die rol geformuleerd en vastgelegd. Omstreeks 1922 ontwikkelt Freud als een van de eersten een definitie van verlies- en rouwverwerking. Gezond rouwen gaat volgens Freud over loslaten

¹ Toon Tellegen, "Een Engel," In *Kruis En Munt*, (Amsterdam: Querido, 2000), 6.

² David Chidester, "Religion, Death, and Dying,," In *Patterns of Transcendence*, (Belmont: Wadsworth, 2002), 1-2.

³ Bronislaw Malinowski, *Magic, Science and Religion and Other Essays*, (Milton Keynes: Ingram Content Group UK, 2013), 47.

⁴ Clifford Geertz, "Religion as a Cultural System," In *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, (Londen: Fontana Press, 2004), 90.

en loskomen van het verlorene.⁵ Dit proces heeft door de jaren heen verschillende benamingen gekregen. In deze scriptie wordt daarvoor de term *discontinuing bonds* gehanteerd. Langere tijd waren de discontinuing bonds het dominante paradigma rondom verlies- en rouwverwerking. Dit tot er rond 1996 een tegenhanger ontstaat. Er wordt daarbij gesteld dat de relatie met de dierbare wel degelijk blijft bestaan; hiermee blijft de dierbare aanwezig in iemands leven.⁶ Klass is een van de denkers die deze stroming introduceert met zijn onderzoek naar de verlieservaringen bij kinderen.⁷ Deze blijvende relatie wordt omschreven als *continuing bonds*.⁸ Daarmee zijn de continuing bonds het huidige, dominante paradigma.

De verschillende theorieën roepen vragen op als: is er een focus op religie en een transcendentale beleving van de dierbare, een religie die gaat over de relaties, beleven en het handelen?⁹ Of dient er eerder te worden gekeken naar het loslaten en het loskomen? Of is juist het vasthouden van de relaties van belang? Het zijn vragen die ook in de seculiere samenleving gesteld kunnen en moeten worden, dit om ervoor te zorgen dat het transcendentale in dat deel van de samenleving onderbelicht raakt.¹⁰

Om duidelijkheid te verkrijgen over genoemde vragen, is er in deze scriptie kritisch gekeken naar de verhouding en relatie tussen religie, discontinuing en continuing bonds binnen de verlies- en rouwverwerking. De focus ligt hierbij op de beleving van het verliezen van een dierbare. Om dit te onderzoeken is gebruik gemaakt van interviews uit het EO-programma 'Ik mis je', seizoen 2021. Er is gekozen voor een kwalitatieve onderzoeksmethode teneinde zo dicht mogelijk bij de beleving te (kunnen) blijven.

Het is relevant de verhouding tussen religie en discontinuing en continuing bonds te onderzoeken. Wetenschappelijk is het relevant om aan de hand van het onderzoeksmateriaal het nu dominante paradigma van de continuing bonds te toetsen. Hierbij wordt gebruik gemaakt van interviews – vaak afgenomen aan de laatste rustplaats (graf) van een dierbare – om te na te gaan of het aanvaardbaar is te blijven kijken vanuit de continuing bonds, dan wel dat een verbreding of bijstelling noodzakelijk is met de begrippen discontinuing bonds en religie.

De maatschappelijke relevantie van het onderzoek is gelegen in het feit dat iedereen vroeg of laat te maken krijgt met verlies, verlies- en rouwverwerking. In dat verband is het van belang het proces en de beleving van rouw helder te krijgen, voor persoonlijke doeleinden en om in staat te zijn passende hulpverlening te geven.

⁵ Sigmund Freud, "Mourning and Melancholia" In The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, (Franklin Classics Trade Press, 2018), 250.

⁶ Oliver Claburn, Katherine Knighting, Barbara. A. Jack, en Mary R. O'Brien "Continuing Bonds with Children and Bereaved Young People: A Narrative Review," *Omega (Westport)* (2021): 378, <https://doi.org/10.1177/0030222819853195>.

⁷ Phyllis R. Silverman en Dennis Klass, "Introduction: What's the Problem?", In *Continuing Bonds*, redactie D. Klass, P.R. Silverman en S.L. Nickman, (London & New York: Routledge, 1996), 18. & Margaret. S Stroebe en Henk A. Schut, "To Continue or Relinquish Bonds: A Review of Consequences for the Bereaved," *Death Stud* 6 (2005): 483, <https://doi.org/10.1080/07481180590962659>.

⁸ Allan Koster, "Longing for Concreteness: How Body Memory Matters to Continuing Bonds," *Mortality* (2019): 390, <https://doi.org/10.1080/13576275.2019.1632277>.

⁹ Chidester, "Religion, Death, and Dying," 29-34.

¹⁰ Anne Kjaersgaard en Eric Venbrux, "Grave Visiting Rituals, (Dis)Continuing Bonds and Religiosity," *Jaarboek voor liturgieonderzoek* (2016): 9. & Robert E Goss en Dennis Klass, "Grief and Continuing Bonds in Contemporary Culture," In *Dead but Not Lost*, (Oxford: AltaMira press, 2004), 218.

1.1 Vraagstelling

Het doel van dit onderzoek is nagaan in hoeverre de begrippen religie, continuïng en discontinuïng zichtbaar zijn binnen de verlies- en rouwverwerking, en hoe deze begrippen zich tot elkaar verhouden. Is het nog aanvaardbaar uitsluitend te blijven denken in continuïng bonds of is er ook sprake van discontinuïng bonds? En wat is daarbij de rol van religie die sterk verbonden is met lijden en rouw?

Om helder(er) te krijgen wat de onderlinge verhoudingen zijn, zijn de volgende twee hoofdvragen geformuleerd:

- Hoe komen discontinuïng en continuïng bonds tot uiting na een verlieservaring, en op welke manier verhouden deze zich tot elkaar?
- Wat is de rol van religie bij uitingen van discontinuïng en continuïng bonds na het overlijden van een dierbare?

Voor de beantwoording van deze hoofdvragen is het van belang eerst de volgende vier deelvragen te behandelen:

- Op welke manier komen discontinuïng bonds na een verlieservaring tot uiting?
- Op welke manier komen continuïng bonds na een verlieservaring tot uiting?
- Hoe verhouden discontinuïng bonds en continuïng bonds zich tot elkaar na het verliezen van een dierbare?
- Wat is de rol van religie bij uitingen en ervaringen van discontinuïng en/of continuïng bonds?

2. Theorie

In het kader van dit onderzoek is het van belang de begrippen religie, discontinuïng bonds en continuïng bonds te expliciteren, te beginnen met het begrip religie. Van daaruit worden vervolgens de begrippen discontinuïng bonds en de continuïng bonds nader uitgewerkt. In de daaropvolgende twee paragrafen wordt stil gestaan bij de verbindingen tussen religie, discontinuïng bonds en continuïng bonds.

2.1 Religie

Voor religie zijn vele definities te vinden. Het gevolg is dat religie in de praktijk wisselend wordt uitgelegd. Voor deze scriptie is gekozen voor een symbolische definitie. Deze zit tussen een substantiële (gaat uit van één kern) en een functionele (gaat uit van verschillende eigenschappen) definitie in.¹¹ Het voordeel hiervan is dat er een beeld ontstaat van religie dat breed is en toch specifiek blijft. Wat maakt dat er bij de beleving uit de hoofd en deelvragen gebleven kan worden. De symbolische definitie waarvoor gekozen is, is die van Clifford Geertz.

Geertz omschrijft religie uitvoerig. De focus ligt bij wat religie doet en bij het geven van een cultureel beeld.¹² Geertz stelt het volgende:

"(1) a system of symbols which acts to (2) establish powerful, pervasive and long-lasting moods and motivations in men by (3) formulating conceptions of a general order of existence and (4) clothing these conceptions with such an aura of factuality that (5) the moods and motivations seem uniquely realistic"¹³

(1) Het systeem van symbolen gaat over de symboliek die religie met zich meebrengt. Denk hierbij aan houdingen, ervaringen en opvattingen. Dit maakt symbolen een breed begrip.¹⁴ Symbolen gaan volgens Geertz over het mens zijn zelf.¹⁵ Ze helpen bij het betekenis geven aan het leven en de dood. Symbolen geven daarmee de realiteit haar vorm,¹⁶ hetgeen vraagt om consensus en aanpassingen.¹⁷ Het is van belang de religieuze symboliek los te zien van het alledaagse.¹⁸ Hierdoor ontstaat er een vorm van religie die zowel voor de persoon gemaakt is als onderdeel uitmaakt van het systeem. Geertz omschrijft dit als een van/voor religie.¹⁹ Daarmee zijn de symbolen de fundering voor religie en religieuze belevingen.

(2) De uiteindelijke rangschikking van religie wordt bepaald door stemmingen en motivaties.²⁰ Motivaties worden gezien als spanningen. Anders gezegd duiden motivaties een aandrang tot het uitvoeren van een handeling aan. Vaak gebeurt dit in de vorm van gevoelssituaties die worden gezien als stemmingen. Motivaties worden betekenisvol door ze in een specifiek kader te

¹¹ Keith A Roberts en David Yamane, "What Do We Mean Bij the Term Religion," In Religion in Sociological Perspective, (California: SAGE, 2016), 3-7.

¹² Geertz, "Religion as a Cultural System," 10.

¹³ Idem 90.

¹⁴ Idem 91.

¹⁵ Idem 92.

¹⁶ Idem 93.

¹⁷ Idem 95.

¹⁸ Idem 91 & 93.

¹⁹ Idem 93-94.

²⁰ Idem 96.

plaatsen.²¹ Stemmingen krijgen juist betekenis door het kader waarin ze tot uiting komen.²² Zonder symbolen, stemmingen en motivaties kan er volgens Geertz geen religieuze expressie bestaan.²³

(3) Er ontstaat hiermee een algemene bestaansorde. Religie zorgt ervoor dat het leven te verklaren is. Zo verklaart het dromen, verwachtingen en de dood zelf.²⁴ Dit doormiddel van lijden, begrip of het bevatten en de rechtvaardigheid; ofwel het emotionele, het intellectuele en de moraal.²⁵ Anders gezegd zorgen de geloofsovertuigingen voor de mogelijkheid fenomenen te verklaren. Op deze manier ontstaat er een verklaring voor de wereld om ons heen.²⁶ De context waarbinnen iemand dient te handelen wordt op deze manier verklaard en kan tot uitdrukking komen.²⁷ Hiermee geeft en heeft religie een betekenis. Ook verklaringen voor ziekte en rouw kunnen door middel van religie gevonden worden.²⁸ Daarmee is lijden in essentie een religieus probleem.²⁹ Lijden bestaat uit tegenslag die een verklaring verdient.³⁰ Vanuit dit alles ontstaat er een morele orde. Deze bestaat uit de verklaring van gebeurtenissen en gevoelens.³¹

(4) De aura van feitelijkheid is een kritiek scharnierpunt binnen religie. De acceptatie van de autoriteit die zorgt voor een vorm van flow. Religie is daarmee een specifieke manier van het kijken naar de wereld. Een manier om het leven vorm te geven.³² Er kan op deze manier een alternatieve wereld ontstaan.³³ Eén die een algemene, concrete en begrijpelijke waarheid kent.³⁴ Dit wordt vormgegeven door betekenissen.³⁵ Religieus perspectief gaat buiten de realiteit van het normale leven om. Daarbij geeft het, het alledaagse vorm en kan er een verbinding met het leven zelf ontstaan. Dit zorgt ervoor dat religie zowel een cultureel als een symbolisch systeem is. Rituele uitvoering maakt dat de wereld wordt beleefd zoals deze verbeeld wordt, maar dat hoeft niet per se te zijn zoals deze is.³⁶ Deze wereld heeft zowel betrekking op de kijker als op de deelnemer.³⁷ De betekenis van de rituelen zijn terug te vinden in mythen, verhalen en specifieke geloofsovertuigingen.³⁸ Uiteindelijk wordt de acceptatie van de autoriteit en de alternatieve wereld ingelijfd door het ritueel. Op die manier ontstaat er een model voor religie.³⁹ De aura van de feitelijkheid is niet met het verstand te beredeneren.⁴⁰

(5) Uiteindelijk ontstaat er een realistische lijkende realiteit, die als waar beleefd wordt.⁴¹ Eén waarbinnen de sociale orde religie beïnvloed.⁴² Daarmee speelt religie een vorm van betekenis bij gebeurtenissen in het leven. Iets dat niet wetenschappelijk te bewijzen valt maar dat religieus wel

---

²¹ Geertz, "Religion as a Cultural System," 96-97.

²² Idem 97.

²³ Idem 98.

²⁴ Idem 100.

²⁵ Idem 100.

²⁶ Idem 101.

²⁷ Idem 102.

²⁸ Idem 103.

²⁹ Idem 104.

³⁰ Idem 105.

³¹ Idem 108.

³² Idem 110.

³³ Idem 118.

³⁴ Idem 119-122.

³⁵ Idem 111-112.

³⁶ Idem 112.

³⁷ Idem 113.

³⁸ Idem 117.

³⁹ Idem 118.

⁴⁰ Idem 124.

⁴¹ Idem 121.

⁴² Idem 120.

waar is.⁴³ Vooral in de sociaal context is religie machtig. Hierbinnen past religie het landschap aan; dit komt los van het wereldlijke. Door de invloed van religie op dit sociale systeem ontstaat er een vorm van moraal.⁴⁴ Iets dat volgens Chidester en Goss en Klass in de moderne samenleving achterhaald is.⁴⁵

Geertz laat duidelijk zien dat mensen zich tot een religie richten als ze te maken krijgen met lijden, rechtvaardigheid en hetgeen te bevatten (emotioneel, moreel en intellectueel).⁴⁶ Zeker bij een confrontatie met verlies komt dit sterk naar voren.

Stringer die een ruimere definitie van religie hanteert, ziet het praten en onderhouden van banden met de overledene als een elementaire vorm van religie; het betreft in zijn optiek contact met het niet-empirische.⁴⁷ Chidester is eveneens de mening toegedaan dat religie zichtbaar wordt op het moment dat de grens tussen leven en dood wordt overschreden.⁴⁸ Religies “provide opportunities for rising above or going beyond the limit placed on human life by the death of the body”⁴⁹, aldus Chidester. Er is hiermee sprake van het overschrijden of transcenderen van de dood. Luckmann, beaamt dit met de woorden: “It is in keeping with an elementary sense of the concept of religion to call the transcendence of biological nature by the human organism a religious phenomenon.”⁵⁰

Verhouding tussen religie en discontinuïng en continuïng bonds: Klass en Gross hebben religie verbonden aan continuïng bonds. Volgens hen heeft het handhaven van de relatie met de overleden dierbare een centrale rol bij het formeren en transformeren van religieuze tradities. Volgens hen laten relaties met de doden een verweving met betekenisgeving zien voor zowel individuen als gemeenschappen; iets dat deze relaties doet transcenderen.⁵¹

2.2 Discontinuing bonds

Na het verlies van een dierbare ontstaat er een andere relatie met deze. Freud was een van de eersten die keek naar deze relatie.⁵² In 1922 gaf hij aan dat er een discontinuïteit ontstaat in de relatie. Hierbij treedt er na het doormaken van het verlies een fase van loskomen op.⁵³ Een proces dat door de tijd heen vele benamingen heeft gekregen waaronder: *breaking bonds*, *relinquishing bonds*, *ties breaking* en de in deze scriptie gehanteerde discontinuïng bonds. Verlies zelf verwijst naar het niet meer beschikbaar zijn van hetgeen dat verloren is gegaan; dit kan een object of dierbare zijn.⁵⁴ Deze ervaring wordt omschreven als een verlies ervaring en

⁴³ Geertz, “Religion as a cultural system”, 120-121.

⁴⁴ Idem122.

⁴⁵ Chidester, "Living Transcendence," 235 & 244. & Goss, en Klass, "Grief and Continuing Bonds in Contemporary Culture," 253 & 260

⁴⁶ Geertz, “Religion as a cultural system”, 100.

⁴⁷ M.D. Stringer, *Contemporary Western Ethnography and the Definition of Religion*. (Londen: Continuum, 2011).

⁴⁸ Chidester, *Patterns of Transcendence*, 3.

⁴⁹ Chidester, *Patterns of Transcendence*, 3.

⁵⁰ Thomas Luckmann, *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society*, (Londen & New York: Routledge, 2023), 29..

⁵¹ Goss en Klass, *Dead but not Lost*, 6.

⁵² Stroebe en Schut, "To Continue or Relinquish Bonds: A Review of Consequences for the Bereaved," 479.

⁵³ Freud, "Mourning and Melancholi," 252.

⁵⁴ Marc Hebbrecht, "Honderd Jaar 'Rouw En Melancholie'," *Tijdschrift voor Psychotherapie* (2017): 384, <https://doi.org/10.1007/s12485-017-0220-x>.

wordt gelinkt aan rouwen.⁵⁵ Aan het einde van de ervaring, of het proces, wordt het verlorene afgestoten.⁵⁶ Er treedt hiermee een ontwikkeling naar separatie in werking.⁵⁷

Na het verliezen van een dierbare is het van belang los te komen van deze.⁵⁸ Dit gebeurt niet meteen, maar verloopt geleidelijk.⁵⁹ Uiteindelijk komt de nabestaande los van de overleden dierbare en wordt de realiteit, met de afwezigheid van de dierbare, opnieuw getest.⁶⁰ Door het loslaten van de dierbare is de dood volgens Freud in de werkelijkheid geplaatst.⁶¹ Hierbij is het van belang inzicht te hebben in het feit dat de overleden dierbare niet meer aanwezig is.⁶² Dit proces van separatie gaat met moeite, pijn en verdriet,⁶³ en is het loslaten zelf.⁶⁴ Dit alles vergt een bepaalde relatie met de overleden dierbare; een relatie die verandert door het overlijden van deze laatste.⁶⁵ Desondanks is het uiteindelijke doel om los te komen van deze relatie; iets dat in een terugtrekkende beweging gebeurt.⁶⁶ Door dit proces blijft de uiteindelijke band met de overleden dierbare niet bestaan.⁶⁷

Het verlies wordt voor het overgrote deel verwerkt in de privésfeer.⁶⁸ Omgaan met verlies is daarmee een persoonlijke aangelegenheid;⁶⁹ één waarbij enkel de familie betrokken is.⁷⁰ Ondanks verwerking in de persoonlijke levenssfeer kent verliesverwerking volgens Ross-Rothweiler en Ross ook sociale en culturele componenten.⁷¹ Denk hierbij aan de verwachtingen uit de omgeving en de relaties buiten de familiale sfeer. Volgens Freud hebben deze een minimale impact op de rouw en verliesverwerking.⁷²

Om los te kunnen komen is aanvaarding van de afwezigheid van de geliefde nodig, aldus Habbrecht.⁷³ Deze aanvaarding vraagt om aanpassingen in het leven van de nabestaande. Zonder aanpassing is het onmogelijk verder te gaan met het eigen leven en zal de betrokkene vast blijven lopen.⁷⁴ Het vermogen het leven aan te passen en de verloren dierbare los te laten vergt arbeid en tijd.⁷⁵

⁵⁵ Freud, "Mourning and Melancholia," 243.

⁵⁶ John Bowlby, "Rief and Mourning in Infancy and Early Childhood." *The Psychoanalytic Study of the Child* (2017): 11, <https://doi.org/10.1080/00797308.1960.11822566>.

⁵⁷ Kathleen Woodward, "Freud and Barthes: Theorizing Mourning, Sustaining Grief." *Discourse* 13 (1990): 93-95.

⁵⁸ Freud, "Mourning and Melancholia," 248.

⁵⁹ Bowlby, "Rief and Mourning in Infancy and Early Childhood," 11.

⁶⁰ Freud, "Mourning and Melancholia," 252 & Stroebe en Schut, "To Continue or Relinquish Bonds: A Review of Consequences for the Bereaved," 479.

⁶¹ Freud, "Mourning and Melancholia," 256-257.

⁶² Sigmund Freud, "Mourning and Melancholia," *The Journal of Nervous and Mental Disease* (1922): 543, <https://doi.org/10.1097/00005053-192211000-00066>.

⁶³ Woodward, "Freud and Barthes: Theorizing Mourning, Sustaining Grief," 93 & Janice Reid, "A Time to Live, a Time to Grieve: Patterns and Processes of Mourning among the Yolngu of Australia," *Culture, Medicine and Psychiatry* (1979): 322, <https://doi.org/0165-005X/79/0034-0329>

⁶⁴ Hebbrecht, "Honderd Jaar 'Rouw En Melancholie,'" 388.

⁶⁵ Thomas Quartier, "Mourning Rituals – between Faith and Personalisation: Changing Ritual Repertoires on All Souls Day in the Netherlands," *International journal for the Study of the Christian Church* (2010): 347, <https://doi.org/10.1080/1474225x.2010.507735>.

⁶⁶ Woodward, "Freud and Barthes: Theorizing Mourning, Sustaining Grief," 94-95.

⁶⁷ Freud, "Mourning and Melancholia," 388-390.

⁶⁸ Freud, "Mourning and Melancholia," 385.

⁶⁹ Hebbrecht, "Honderd Jaar 'Rouw En Melancholie,'" 385.

⁷⁰ Woodward, "Freud and Barthes: Theorizing Mourning, Sustaining Grief," 105. & Linda P. Holcomb, "On Death and Dying," *AORN Journal* (1971): 24, [https://doi.org/10.1016/s0001-2092\(07\)60259-2](https://doi.org/10.1016/s0001-2092(07)60259-2).

⁷¹ B. Ross Rothweiler en K. Ross, "Fifty Years Later: Reflections on the Work of Elisabeth Kubler-Ross M.D.," *Am J Bioeth* (2019): 3, <https://doi.org/10.1080/15265161.2019.1674551>. & Josephine K. Crajtor, "On Death and Dying," *The American journal of nursing* (1969): 2710.

⁷² Woodward, "Freud and Barthes: Theorizing Mourning, Sustaining Grief," 105.

⁷³ Hebbrecht, "Honderd Jaar 'Rouw En Melancholie,'" 385.

⁷⁴ Margaret S. Stroebe, "Paving the Way: From Early Attachment Theory to Contemporary Bereavement Research," *Mortality* (2002): 134, <https://doi.org/10.1080/13576270220136267>. & Bowlby, "Rief and Mourning in Infancy and Early Childhood," 28.

⁷⁵ Freud, "Mourning and Melancholia," 257. & Stroebe, "Paving the Way: From Early Attachment Theory to Contemporary Bereavement Research," 133. & Hebbrecht, "Honderd Jaar 'Rouw En Melancholie,'" 385.

Rouwen en loslaten van een dierbare is een proces.⁷⁶ Het doel van dit proces is een uiteindelijke afronding van de rouw.⁷⁷ Volgens Kübler-Ross zijn er verschillende stadia te herkennen in dit proces, namelijk: ontkenning, woede, onderhandeling, depressie en uiteindelijk de acceptatie van het verlies.⁷⁸ Na de laatste fase speelt het verlies geen rol van betekenis meer, en is daarmee verwerkt.⁷⁹ Op het moment dat het verlies op een juiste manier verwerkt is, is de geest vrij⁸⁰ en komt er ruimte voor andere ervaringen en relaties.⁸¹ Niettegenstaande de verwachting vooraf dat de rouw niet tot een einde komt, kent deze toch wel degelijk een einde.⁸²

Het besef dat een dierbare er niet meer is, wordt door Freud gezien als een onderdeel van gezonde verliesverwerking.⁸³ Dit wordt bereikt door het testen van de realiteit, een proces dat tijd nodig heeft.⁸⁴ Emoties die bij het verlies om de hoek komen kijken dienen op de lange termijn afgesloten te worden, om schade te voorkomen.⁸⁵ Ondanks dat het doel is afstand te nemen van het verlorene wordt er wel degelijk onderkend dat er een vorm van ambivalentie is, een spanning tussen het vast willen houden aan en het besef van de afwezigheid.⁸⁶

Het verlies van een dierbare kan vele emoties aanwakkeren, zo kunnen er vormen van gemis⁸⁷ of depressie⁸⁸ aanwezig zijn. Het is van belang dat iemand deze emoties aangaat⁸⁹ en ook weer loskomt van deze emoties.⁹⁰ Op het moment dat de emoties blijven hangen krijgt een individu daar op latere leeftijd last van volgens Bowlby.⁹¹ Communicatie, in de vorm van gesprekken en therapie, over de emoties kan helpen deze los te laten.⁹² Dit zowel in de privésfeer als bij de professionele rouw en verliesverwerking.

Het verwerken van dit verlies kan misgaan, bijvoorbeeld op het moment dat de verlieservaring volledig geïnternaliseerd wordt.⁹³ Door de internalisering lukt het de persoon niet meer om los te komen van hetgeen dat verloren is gegaan.⁹⁴ Niet meer los kunnen komen voorkomt dat het verlies verwerkt en afgesloten kan worden. Het verkeerd verwerken van het verlies benoemt Freud als Melancholie; hierbij treedt er een vereenzelviging op met het verlorene. Het verlorene wordt dan volgens hem onderdeel van het ik, ofwel het ego.⁹⁵ Door deze internalisering neemt het risico van het verlies van het zelf toe.⁹⁶ Vaak gebeurt dit onbewust.⁹⁷

⁷⁶ Holcomb, "On Death and Dying," 227.

⁷⁷ Freud, "Mourning and Melancholia," 245.

⁷⁸ Ross-Rothweiler en Ross, "Fifty Years Later: Reflections on the Work of Elisabeth Kubler-Ross M.D.," 3.

⁷⁹ Bowlby, "Rief and Mourning in Infancy and Early Childhood," 19.

⁸⁰ Freud, "Mourning and Melancholia," 245.

⁸¹ Hebbrecht, "Honderd Jaar 'Rouw En Melancholie,'" 384.

⁸² Woodward, "Freud and Barthes: Theorizing Mourning, Sustaining Grief," 105.

⁸³ Mary Bradbury, "Classics Revisited." *Mortality* (2001): 217, <https://doi.org/10.1080/13576270125109>. & Freud, "Mourning and Melancholia," 543.

⁸⁴ Freud, "Mourning and Melancholia," 252.

⁸⁵ Stroebe, "Paving the Way: From Early Attachment Theory to Contemporary Bereavement Research," 129.

⁸⁶ Hebbrecht, "Honderd Jaar 'Rouw En Melancholie,'" 387-388.

⁸⁷ Hebbrecht, "Honderd Jaar 'Rouw En Melancholie,'" 391.

⁸⁸ Stroebe, "Paving the Way: From Early Attachment Theory to Contemporary Bereavement Research," 129-130.

⁸⁹ Idem 133.

⁹⁰ Bowlby, "Rief and Mourning in Infancy and Early Childhood," 29.

⁹¹ Idem 13.

⁹² Ross-Rothweiler en Ross, "Fifty Years Later: Reflections on the Work of Elisabeth Kubler-Ross M.D.," 3.

⁹³ Freud, "Mourning and Melancholia," 250.

⁹⁴ Hebbrecht, "Honderd Jaar 'Rouw En Melancholie,'" 386.

⁹⁵ Freud, "Mourning and Melancholia," 245-247. & Freud, "Mourning and Melancholia," 543-545.

⁹⁶ Bowlby, "Rief and Mourning in Infancy and Early Childhood," 18.

⁹⁷ Hebbrecht, "Honderd Jaar 'Rouw En Melancholie,'" 386.

Wanneer de verlieservaring niet juist is verwerkt, kan deze op latere leeftijd terugkomen.⁹⁸ Verliesverwerking uitstellen kan schade opleveren, denk hierbij aan een depressieve ondertoon, of een toenemende emotionele last.⁹⁹ Desondanks benadrukt Bowlby dat het van belang is het verlies later alsnog te verwerken.¹⁰⁰

2.3 Continuing bonds

Na het overlijden is er een vorm van blijvende relatie.¹⁰¹ De overleden dierbare krijgt een rol binnen het dagelijkse leven van de nabestaande.¹⁰² Daarmee blijft de relatie behouden,¹⁰³ ook na de fysieke dood.¹⁰⁴ De continuïng bond wordt voornamelijk intrinsiek ervaren.¹⁰⁵ Het is een beleving van een persoon en geen aanwezigheid zelf. Dat sluit niet uit dat de continuïng bonds eveneens een relatie hebben met de sociale context.¹⁰⁶ Walter benadrukt dat juist het contact over de dierbare en externe uitingen de verwerking ondersteunen.¹⁰⁷ Rosenblatt benoemt dat rouwen gebeurt door meerdere personen.¹⁰⁸

Continuïng bonds bieden volgens Florczak en Lockie een betekenis kader voor het verlies en de verwerking daarvan.¹⁰⁹ Het is van belang dat een individu zichzelf opnieuw in het leven plaatst.¹¹⁰ Anders gezegd, de nabestaande blijft zoeken naar een vorm van verbinding om de ingrijpende gebeurtenis te kunnen begrijpen.¹¹¹ Denk hierbij aan het blijven benoemen van de relatie met de overleden dierbare of het toekennen van positieve karaktereigenschappen aan de dierbare.

Continuïng bonds komen tot uiting binnen een natuurlijke vorm van rouwen¹¹² en de emoties behorende bij het verlies.¹¹³ Het blijven zoeken naar een vorm van verbinding hoort bij het rouwproces.¹¹⁴ Emoties behoren bij het verwerken van verlies aldus Rosenblatt.¹¹⁵ Het positieve

⁹⁸ Shelley Ann Cross, "Mourning Freud by Madelon Sprengnether," *American Imago* (2019): 443, <https://doi.org/10.1353/aim.2019.0033>.

⁹⁹ Stroebe, "Paving the Way: From Early Attachment Theory to Contemporary Bereavement Research," 135.

¹⁰⁰ Bowlby, "Rief and Mourning in Infancy and Early Childhood," 39.

¹⁰¹ Erica. H. Sirrine, Alison Salloum en Roger Boothroyd, "Predictors of Continuing Bonds among Bereaved Adolescents," *Omega* (Westport) (2018): 239, <https://doi.org/10.1177/0030222817727632>. & Koster, "Longing for Concreteness: How Body Memory Matters to Continuing Bonds," 390. & Silverman en Klass, "Introduction: What's the Problem?," 3 & 22.

¹⁰² Brenda Mathijssen, "Transforming Bonds: Ritualising Post-Mortem Relationships in the Netherlands," (2017): 215, <https://doi.org/10.1080/13576275.2017.1364228>. & Kristine. L. Florczak en Nancy Lockie, "Losing a Partner: Do Continuing Bonds Bring Solace or Sorrow?," *Death Stud* (2019): 288, <https://doi.org/10.1080/07481187.2018.1458761>.

¹⁰³ Venbrux en Kjaersgaard, "Grave Visiting Rituals, (Dis)Continuing Bonds and Religiosity," 20. & Paul C. Rosenblatt, "Grief That Does Not End," In *Continuing Bonds*, redactie D. Klass, P.R. Silverman en S.L. Nickman, (London & New York: Routledge, 1996), 53.

¹⁰⁴ Koster, "Longing for Concreteness: How Body Memory Matters to Continuing Bonds," 397. & Silverman en Klass, "Introduction: What's the Problem?," 17. & Stroebe en Schut, "To Continue or Relinquish Bonds: A Review of Consequences for the Bereaved," 484.

¹⁰⁵ Justyna Ziolkowska, Dariusz Galasiński, en Natalia Bajkowska, "Continuing Bonds from a Discourse Analytic Perspective," *Polish Psychological Bulletin* (2015): 588, <https://doi.org/10.1515/ppb-2015-0065>. & Samuel J. Marwit en Dennis Klass, "Grief and the Role of the Inner Representation of the Deceased," In *Continuing Bonds*, redactie D. Klass, P.R. Silverman en S.L. Nickman, (London & New York: Routledge, 1996), 305.

¹⁰⁶ Ziolkowska, Galasiński en Bajkowska, "Continuing Bonds from a Discourse Analytic Perspective," 588-591. & Margaret S. Stroebe, Mary Gergen, Kenneth Gergen, en Wolfgang Stroebe, "Broken Hearts or Broken Bonds?," In *Continuing Bonds*, redactie D. Klass, P.R. Silverman en S.L. Nickman, (London & New York: Routledge, 1996), 31.

¹⁰⁷ Tony Walter, "A New Model of Grief: Bereavement and Biography," *Mortality* (2010): 13, <https://doi.org/10.1080/713685822>.

¹⁰⁸ Rosenblatt, "Grief That Does Not End," 52.

¹⁰⁹ Florczak en Lockie, "Losing a Partner: Do Continuing Bonds Bring Solace or Sorrow?," 281. & Mathijssen, "Transforming Bonds: Ritualising Post-Mortem Relationships in the Netherlands," 216-217. & Nigel. P. Field, "Continuing Bonds in Adaptation to Bereavement: Introduction," *Death Stud* (2006): 710, <https://doi.org/10.1080/07481180600848090>.

¹¹⁰ Nigel. P. Field en Charles Filanosky, "Continuing Bonds, Risk Factors for Complicated Grief, and Adjustment to Bereavement," *Death Stud* (2010): 5-6, <https://doi.org/10.1080/07481180903372269>.

¹¹¹ Ziolkowska, Galasiński en Bajkowska, "Continuing Bonds from a Discourse Analytic Perspective," 587.

¹¹² Florczak en Lockie, "Losing a Partner: Do Continuing Bonds Bring Solace or Sorrow?," 281. & Paul A. Boelen, Margaret S. Stroebe, Henk. A. Schut en Annemiek M. Zijerveld, "Continuing Bonds and Grief: A Prospective Analysis," *Death Stud* 30, (2006): 767, <https://doi.org/10.1080/07481180600852936>. & Marwit en Klass, "Grief and the Role of the Inner Representation of the Deceased," 305.

¹¹³ Nigel. P. Field en Michael Friedrichs "Continuing Bonds in Coping with the Death of a Husband," *Death Stud* (2004): 597-599, <https://doi.org/10.1080/07481180490476425>.

¹¹⁴ Ziolkowska, Galasiński en Bajkowska, "Continuing Bonds from a Discourse Analytic Perspective," 587. & Sirrine, Salloum en Boothroyd, "Predictors of Continuing Bonds among Bereaved Adolescents," 249.

¹¹⁵ Rosenblatt, "Grief That Does Not End," 45.

effect neemt op de lange termijn toe.¹¹⁶ Field en Filanosky stellen dat continuïng bonds geassocieerd worden met een succesvolle adaptatie van het overlijden.¹¹⁷ Daarmee spelen deze een belangrijke rol bij coping. Het effect hiervan neemt naarmate de tijd verstrijkt toe.¹¹⁸ Dit alles draagt bij aan het ontstaan van een gevoelde aanwezigheid van de dierbare.¹¹⁹ Betekenisvolle banden worden bij de continuïng bonds aangehaald. Op deze manier blijft er een relatie bestaan na het overlijden van de dierbare.¹²⁰ Deze relatie is sterker aanwezig tijdens de moeilijke momenten.¹²¹ Binnen de continuïng bonds is de relatie een essentiële component. Een relatie waarvoor de nabestaande zelf verantwoordelijk is.¹²²

De overledene krijgt een nieuwe identiteit.¹²³ Dit wordt gestimuleerd door symbolen, geluiden, ervaringen¹²⁴ en een gevoel van gehecht zijn.¹²⁵ Door de verandering in de relatie krijgt de overleden dierbare een rol in het heden.¹²⁶ Omdat de relatie zich blijft aanpassen, integreert deze zich in het leven van de nabestaande.¹²⁷ Hierbij dient er een nieuwe plaats opgeëist te worden voor zowel de overleden dierbare als het individu zelf.¹²⁸ Dit internaliseren van de relatie na het overlijden is een menselijk proces.¹²⁹ Hierbij worden karaktereigenschappen, normen en waarden van de overleden dierbare opgenomen binnen iemands eigen identiteit.¹³⁰ Door deze internalisering is het mogelijk de relatie met de overledene te behouden. Vaak heeft de dierbare tijdens dit verloop een nieuw identiteit verkregen.¹³¹

Door de nadruk op de individuele relatie raakt de culturele componenten, zoals verwachtingen, religie en maatschappelijke gebruiken, ondergesneeuwd. Desondanks is deze wel degelijk aanwezig: het aangaan van de relatie met de overleden dierbare is een proces dat onder andere voortkomt uit sociale verwachtingen en relaties met anderen.¹³²

Continuïng bonds worden zichtbaar binnen herinneringen en het delen van deze.¹³³ Volgens Claburn laten zintuigen eveneens een verbinding met een overleden dierbare zien. Hierbij zijn deze een brug tussen de werkelijkheid en de relatie. Individuen zoeken zelf naar stimuli om de

¹¹⁶ Field en Friedrichs, "Continuing Bonds in Coping with the Death of a Husband," 597-601.

¹¹⁷ Field en Filanosky, "Continuing Bonds, Risk Factors for Complicated Grief, and Adjustment to Bereavement," 1.

¹¹⁸ Field en Friedrichs, "Continuing Bonds in Coping with the Death of a Husband," 598 & 614.

¹¹⁹ Køster, "Longing for Concreteness: How Body Memory Matters to Continuing Bonds," 392. & Stroebe, Gergen, Gergen en Stroebe, "Broken Hearts or Broken Bonds?," 39.

¹²⁰ Florczak en Lockie, "Losing a Partner: Do Continuing Bonds Bring Solace or Sorrow?," 281-281. & Venbrux en Kjaersgaard, "Grave Visiting Rituals, (Dis)Continuing Bonds and Religiosity," 17-18.

¹²¹ Field en Friedrichs, "Continuing Bonds in Coping with the Death of a Husband," 598.

¹²² Køster, "Longing for Concreteness: How Body Memory Matters to Continuing Bonds," 397. & Ziolkowska, Galasiński, en Bajkowska, "Continuing Bonds from a Discourse Analytic Perspective," 590-591.

¹²³ Claburn, Knighting, Jack en O'Brien, "Continuing Bonds with Children and Bereaved Young People: A Narrative Review," 372. & Stroebe, Gergen, Gergen en Stroebe, "Broken Hearts or Broken Bonds?," 40-41.

¹²⁴ Mathijssen, "Transforming Bonds: Ritualising Post-Mortem Relationships in the Netherlands," 217.

¹²⁵ Sitrine, Salloom en Boothroyd, "Predictors of Continuing Bonds among Bereaved Adolescents," 238.

¹²⁶ Mathijssen, "Transforming Bonds: Ritualising Post-Mortem Relationships in the Netherlands," 220. & Ziolkowska, Galasiński en Bajkowska, "Continuing Bonds from a Discourse Analytic Perspective," 590-591.

¹²⁷ Field en Friedrichs, "Continuing Bonds in Coping with the Death of a Husband," 598.

¹²⁸ Mathijssen, "Transforming Bonds: Ritualising Post-Mortem Relationships in the Netherlands," 219-220 & 228.

¹²⁹ Field en Friedrichs, "Continuing Bonds in Coping with the Death of a Husband," 589-599. & Phyllis R. Silverman en Steven L. Nickman, "Concluding Thoughts," In *Continuing Bonds*, redactie D. Klass, P.R. Silverman en S.L. Nickman, (London & New York: Routledge, 1996), 349.

¹³⁰ Claburn, Knighting, en O'Brien, "Continuing Bonds with Children and Bereaved Young People: A Narrative Review," 380-382.

¹³¹ Field en Filanosky, "Continuing Bonds, Risk Factors for Complicated Grief, and Adjustment to Bereavement," 22-25. & Ziolkowska, Galasiński en Bajkowska, "Continuing Bonds from a Discourse Analytic Perspective," 591.

¹³² Mathijssen, "Transforming Bonds: Ritualising Post-Mortem Relationships in the Netherlands," 228. & Køster, "Longing for Concreteness: How Body Memory Matters to Continuing Bonds," 390.

¹³³ Claburn, Knighting, Jack en O'Brien, "Continuing Bonds with Children and Bereaved Young People: A Narrative Review," 379. & Field, "Continuing Bonds in Adaptation to Bereavement: Introduction," 711-712. & Marwit en Klass, "Grief and the Role of the Inner Representation of the Deceased," 305. & Walter, "A New Model of Grief: Bereavement and Biography," 21.

relatie aan te blijven gaan.¹³⁴ Voorwerpen kunnen deze stimuli extra prikkelen en versterken.¹³⁵ Silverman en Nickman vatten dit samen als het voorkomen van de blijvende relatie in dromen, herinneringen, interne gesprekken en objecten.¹³⁶ Ook het blijven praten over de dierbare maakt de herinnering, het verhaal, levend.¹³⁷

Bij het stimuleren en het ondersteunen van herinneringen en zintuigelijke prikkelingen kunnen rituelen helpen. Via rituelen wordt er gezocht naar een nieuwe sociale en spirituele relatie.¹³⁸ Het gebruik van rituelen ondersteunt het vormen van een hechting, ook na het overlijden.¹³⁹ Verhalen vormen een sociale context waarbinnen de continuïng bond kan opkomen. De relatie komt dan tot uiting doormiddel van het verhaal of het ritueel. Binnen dit proces staan mentale en sociale referenties centraal.¹⁴⁰

De gevoelde fysieke die wordt ervaren krijgt een plek in iemands leven; deze plaats wisselt in de loop van de tijd.¹⁴¹ Door het vinden van een nieuwe plek voor de overleden dierbare kan deze een vorm krijgen binnen het betekenisstelsel van de nabestaande.¹⁴²

2.4 Verhouding tussen discontinuïng en continuïng bonds

Ondanks dat continuïng bonds in de moderne literatuur gezien worden als een essentiële vorm van rouwen zitten er ook mindere kanten aan. Zo kan er een negatieve relatie met de overleden dierbare ontstaan.¹⁴³ Denk hierbij aan iemand die op een gewelddadige manier om het leven is gekomen. Dit geweld blijft dan voortbestaan door de relatie. Dit kan uiteindelijk resulteren in een vorm van trauma.¹⁴⁴

De discontinuïng bonds worden gezien als een achterhaald begrip. Daarom past het idee dat de overleden dierbare losgelaten dient te worden om het rouwen af te sluiten niet bij de blijvende representatie van deze overleden dierbare.¹⁴⁵ Matthijssen omschrijft dat er een vorm van betekenis ontstaat na het overlijden, één die deel uit blijft maken van iemands leven.¹⁴⁶ Op deze manier krijgt de gebeurtenis betekenis, iets dat zonder de blijvende relatie niet mogelijk lijkt te zijn.¹⁴⁷ Serrine, Salloum en Boothroyd benadrukken zelfs dat het blijvend aangaan van de relatie een belangrijk onderdeel is van de rouw. Hiermee wordt het loslaten binnen deze rouw door hen uitgesloten.¹⁴⁸

¹³⁴ Clabburn, Knighting, Jack en O'Brien, "Continuing Bonds with Children and Bereaved Young People: A Narrative Review," 378-379.

¹³⁵ Matthijssen, "Transforming Bonds: Ritualising Post-Mortem Relationships in the Netherlands," 222.

¹³⁶ Silverman en Nickman, "Concluding Thoughts," 350.

¹³⁷ Walter, "A New Model of Grief: Bereavement and Biography," 11-13.

¹³⁸ Matthijssen, "Transforming Bonds: Ritualising Post-Mortem Relationships in the Netherlands," 217. & Silverman en Klass, "Introduction: What's the Problem?," 20.

¹³⁹ Serrine, Salloum en Boothroyd, "Predictors of Continuing Bonds among Bereaved Adolescents," 238.

¹⁴⁰ Ziolkowska, Galasiński en Bajkowska, "Continuing Bonds from a Discourse Analytic Perspective," 590. & Silverman en Nickman, "Concluding Thoughts," 351.

¹⁴¹ Florczak en Lockie, "Losing a Partner: Do Continuing Bonds Bring Solace or Sorrow," 287.

¹⁴² Field en Filanosky, "Continuing Bonds, Risk Factors for Complicated Grief, and Adjustment to Bereavement," 5-6.

¹⁴³ Clabburn, Knighting, Jack en O'Brien, "Continuing Bonds with Children and Bereaved Young People: A Narrative Review," 381-383. & Florczak en Lockie, "Losing a Partner: Do Continuing Bonds Bring Solace or Sorrow," 282.

¹⁴⁴ Field en Filanosky, "Continuing Bonds, Risk Factors for Complicated Grief, and Adjustment to Bereavement," 6.

¹⁴⁵ Florczak en Lockie, "Losing a Partner: Do Continuing Bonds Bring Solace or Sorrow," 281. & Field en Friedrichs, "Continuing Bonds in Coping with the Death of a Husband," 598.

¹⁴⁶ Matthijssen, "Transforming Bonds: Ritualising Post-Mortem Relationships in the Netherlands," 217.

¹⁴⁷ Florczak en Lockie, "Losing a Partner: Do Continuing Bonds Bring Solace or Sorrow," 282.

¹⁴⁸ Serrine, Salloum, en Boothroyd, "Predictors of Continuing Bonds among Bereaved Adolescents," 238-239.

Hoewel Matthijssen benadrukt dat er een vorm van een blijvende relatie is, geeft ze ook aan dat met juist dit uitgangspunt iets verloren gaat. Ze omschrijft dit als een vorm van tussenstaat,¹⁴⁹ een plek tussen de discontinuïng en continuïng bonds. Quartier laat daarbij met zijn onderzoek zien dat er zowel een vorm van continuïteit als discontinuïteit terug te vinden is in de relaties na het overlijden van de dierbare.¹⁵⁰ Venbrux en Kjaersgaard benoemen dat er nog veel onbekend is over de verhouding en relatie tussen discontinuïng en continuïng bonds. Zij benadrukken daarom het belang om dit verder uit te zoeken¹⁵¹

Stroebe en Schut ontwikkelden een model dat het afwisselen van de discontinuïng en continuïng bonds aanduidt, één dat niet lineair verloopt. Volgens hen gaat coping verder dan alleen het aanhalen van de relatie met de overledene of het afstoten ervan. Zij maken zich juist op dit vlak hard voor een meer genuanceerde kijk.¹⁵² Zo leggen mensen zich neer bij het verlies, accepteren deze, maar de relatie met de dierbare blijft bestaan.¹⁵³ Zonder te kijken naar de blijvende relatie en naar het probleem ontstaat er geen helder beeld.¹⁵⁴ Kort gezegd, er is een focus noodzakelijk op zowel de verwerkingstaken als de restoratie van de relatie.¹⁵⁵ Walter duidt dit aan als de behoefte om de werkelijkheid te accepteren en tegelijkertijd een permanente plek te creëren voor de dierbare.¹⁵⁶ Rituelen, in de vorm van kleine gebruiken en gebaren, laten de relatie zien en bieden tegelijkertijd een mogelijkheid tot rouwen. Iets dat op diverse momenten in verschillende contexten tot uiting kan komen.¹⁵⁷

Denkers binnen de continuïng bonds vinden de discontinuïng bonds onvolledig en niet samengaan met de werkelijkheid. Zo staat het blijven aangaan van de relatie met de overleden dierbare haaks op het loslaten van het verlorene. Echter, met de sterke focus op continuïng bonds verdwijnt een belangrijk kennis deel. Namelijk dat van het loslaten van de overleden dierbare en het verwerken van het verlies. Er wordt door onder andere Stroebe en Schut gevonden dat zowel discontinuïng als continuïng bonds aanwezig zijn, of aanwezig zouden kunnen zijn.¹⁵⁸

Continuïng bonds is vanaf het uitkomen van het boek *Continuing bonds* onder redactie van Klass, Silverman en Nickman (1996) het dominante paradigma binnen de verlies- en rouwverwerking.¹⁵⁹ Inmiddels zijn er vele artikelen over dit onderwerp verschenen. Ook de term continuïng bonds levert een groot aantal zoekresultaten op. Verschillende boeken en bundels waaronder Christine Valentine's boek *Bereavement Narratives: Continuing Bonds in the Twenty-First Century* (2008) en de bundel *Continuing Bonds in Bereavement: New Directions for Research and Practice*

¹⁴⁹ Matthijssen, "Transforming Bonds: Ritualising Post-Mortem Relationships in the Netherlands," 217.

¹⁵⁰ Quartier, "Mourning Rituals – between Faith and Personalisation: Changing Ritual Repertoires on All Souls Day in the Netherlands," 337-340.

¹⁵¹ Venbrux en Kjaersgaard, "Grave Visiting Rituals, (Dis)Continuing Bonds and Religiosity," 18-20.

¹⁵² Margaret S. Stroebe en Henk A. Schut, "The Dual Process Model of Coping with Bereavement: A Decade On," *Omega (Westport)* (2010): 274-275, <https://doi.org/10.2190/OM.61.4.b>.

¹⁵³ Idem 277.

¹⁵⁴ Idem 278.

¹⁵⁵ Stroebe en Schut, "The Dual Process Model of Coping with Bereavement: A Decade On," 286.

¹⁵⁶ Walter, "A New Model of Grief: Bereavement and Biography," 19.

¹⁵⁷ Reid, "A Time to Live, a Time to Grieve: Patterns and Processes of Mourning among the Yolngu of Australia," 22-323.

¹⁵⁸ Stroebe en Schut, "To Continue or Relinquish Bonds: A Review of Consequences for the Bereaved," 489.

¹⁵⁹ Jeanne W. Rothaupt en Kent Becker, "A Literature Review of Western Bereavement Theory: From Decathecting to Continuing Bonds," *The Family Journal* (2016): 6-15, <https://doi.org/10.1177/1066480706294031>.

(2017), onder redactie van Steffen en Klass, benadrukken het belang dat gehecht wordt aan het idee van een blijvende relatie en daarmee de continuïng bond.¹⁶⁰

De vraag blijft echter of het dominante idee van de continuïng bond overleefd blijft, dan wel dat er een meer dynamische vorm van rouwen ontstaat zoals Stroebe en Schut veronderstellen.

2.5 De verbinding met religie

Hoewel religie binnen de discontinuïng bonds niet expliciet op de voorgrond treedt, zijn er wel vormen van religie terug te zien. Zo wordt er afstand genomen van het normale leven.¹⁶¹ Te denken valt daarbij aan verwerking, besef van de afwezigheid, maar ook het gebruik van rituelen. Bij het verder leven en het terugkomen in de werkelijke wereld worden vele handvatten aangereikt. Religie is er daar een van en is vaak behulpzaam zijn bij het proces van loslaten, het versterken van de verbinding met het normale leven, en het geven van nieuwe betekenissen.¹⁶² Rituelen, al dan niet verbonden aan religie, kunnen melancholie juist voorkomen door uitingen te geven en het verwerkingsproces af te ronden.¹⁶³ Chidester omschrijft dat Freud ook al inzag dat rituelen en symbolen nodig zijn voor een vorm van transcendentie van de dode, en is daarmee van belang voor het loslaten zelf.¹⁶⁴ Cross stelt in dit kader dat rouwen het transcendentale overstijgt.¹⁶⁵ Goss en Klass erkennen dit en omschrijven dat de discontinuïng bonds breed toepasbaar zijn en dat religie dit ondersteunt.¹⁶⁶

Binnen de continuïng bonds is religie duidelijker zichtbaar, dit in de vorm van de verbinding met het andere waarbij de werkelijke relatie wordt overstege.¹⁶⁷ Of zoals Walter het omschrijft; de doden worden overstege.¹⁶⁸ In dit proces spelen dromen¹⁶⁹ en symbolen een belangrijke rol.¹⁷⁰ Geertz ziet dromen en symbolen als belangrijke religieuze uitingen. Het omgaan met de blijvende relatie kan volgens Sitrine, Salloum en Boothroyd het spirituele welzijn vergroten.¹⁷¹ Rituelen spelen een belangrijke rol als het gaat om het in stand houden van de relatie.¹⁷²

Religie is een belangrijk onderdeel van discontinuïng en continuïng bonds, religie en rouw zelf zijn ook nauw met elkaar verbonden. Chidester stelt zelfs dat religie zijn oorsprong vindt in het omgaan met het lijden en de dood.¹⁷³ Geertz is in zijn werk geobsedeerd door de emoties en belevingen, die volgens Chidester in essentie verbonden zijn met de dood, rouwverwerking en religie.¹⁷⁴ Kortom religie en rouw gaan samen.

¹⁶⁰ Christine Valentine, *Bereavement Narratives: Continuing Bonds in the Twenty-First Century*, (Londen & New York: Routledge, 2008).

¹⁶¹ Freud, "Mourning and Melancholi," 243-244. & Hebbrecht, "Honderd Jaar 'Rouw En Melancholie,'" 287.

¹⁶² Reid, "A Time to Live, a Time to Grieve: Patterns and Processes of Mourning among the Yolngu of Australia," 321-323.

¹⁶³ Idem 341.

¹⁶⁴ Chidester, "Religion, Death, and Dying," 34.

¹⁶⁵ Cross, "Mourning Freud by Madelon Sprengnether," 440 & 444.

¹⁶⁶ Robert E. Goss, en Dennis Klass. "Introduction," In *Dead but Not Lost*, (Oxford: AltaMira press, 2004), 4.

¹⁶⁷ Quartier, "Mourning Rituals – between Faith and Personalisation: Changing Ritual Repertoires on All Souls Day in the Netherlands," 335.

¹⁶⁸ Walter, "A New Model of Grief: Bereavement and Biography," 12.

¹⁶⁹ Field en Filanosky, "Continuing Bonds, Risk Factors for Complicated Grief, and Adjustment to Bereavement," 22.

¹⁷⁰ Field, "Continuing Bonds in Adaptation to Bereavement: Introduction," 712-713. & Mathijssen, "Transforming Bonds: Ritualising Post-Mortem Relationships in the Netherlands," 220-227.

¹⁷¹ Sitrine, Salloum, en Boothroyd, "Predictors of Continuing Bonds among Bereaved Adolescents," 250.

¹⁷² Mathijssen, "Transforming Bonds: Ritualising Post-Mortem Relationships in the Netherlands," 217. & Silverman en Klass, "Introduction: What's the Problem?," 20.

¹⁷³ Chidester, "Religion, Death, and Dying," 1-2. & Chidester, "Living Transcendence," 222-223.

¹⁷⁴ David Chidester, "Living Transcendence," In *Patterns of Transcendence*, (Belmont: Wadsworth, 2002), 219-220.

Rituelen spelen volgens hen, een essentiële rol binnen de rouwverwerking.¹⁷⁵ Deze rituelen zijn van belang voor de doden en de levenden.¹⁷⁶ Daarnaast hebben symbolen en mythen, als religieuze elementen, een belangrijke doel binnen het rouwen.¹⁷⁷ Zowel rituelen als symbolen en mythen hebben in de moderne samenleving nog steeds een plaats, hetzij in een ander meer individuele en seculiere vorm.¹⁷⁸ Volgens Chidester is religie in staat de dood te transformeren en in de werkelijkheid plaatsen.¹⁷⁹ Goss en Klass voegen hieraan toe dat religie in staat is het verlies een plek te geven in het verhaal of de herinnering. Dit zowel in een individuele als sociale en culturele context.¹⁸⁰

Door religie kan de dood getranscendeerd worden en ontstaat er een overstijgend begrip van het verlies. Hetgeen van groot belang is voor het verwerken van een verlies.¹⁸¹ Iets dat in de moderne seculiere samenleving meer en meer de nadruk heeft gekregen, aldus Chidester.¹⁸² Dit in de vorm van een spirituele dimensie, in plaats van een ingekaderde religieuze stroming.¹⁸³ Goss en Klass voegen hieraan toe dat de mythen en symbolen van religie blijven, zij krijgen enkel een andere vorm.¹⁸⁴ De religieuze identiteit in de moderne samenleving is een zelfgekozen identiteit.¹⁸⁵

Vanwege zowel de verbinding binnen de discontinuïng en continuïng bonds, als de essentiële rol die rouwen heeft binnen religie is het van belang om een religieuze kijk te hebben.

Begraafplaatsen, hoofdzakelijk de setting van dit onderzoek, vormen de locaties om – al dan niet geritualiseerd – de banden met de overledenen aan te halen en te onderhouden.¹⁸⁶ De gesprekken die hier in het kader van een programma van een christelijke omroep worden gevoerd zullen naar verwachting uitingen van religie vertonen. Daarbij zullen de interviews waarschijnlijk verwijzen naar het dominante paradigma van de continuïng bonds. Het is van belang niet enkel oog te hebben voor het dominante paradigma, maar evenzeer voor de discontinuïng bonds, en daarmee voor de empirische (on)houdbaarheid van deze zienswijze. Op die manier is er aandacht voor zowel de rol van religie, als voor de verhouding tussen discontinuïng en continuïng bonds.

---

¹⁷⁵ Chidester, "Religion, Death, and Dying," 1-3.

¹⁷⁶ Chidester, "Living Transcendence," 219-221.

¹⁷⁷ Chidester, "Religion, Death, and Dying," 5.

¹⁷⁸ Chidester, "Living Transcendence," 224-228.

¹⁷⁹ Chidester, "Religion, Death, and Dying," 11-12.

¹⁸⁰ Goss en Klass, "Introduction," 4-5.

¹⁸¹ Chidester, "Religion, Death, and Dying," 3. & Goss, en Klass, "Introduction," 8-9.

¹⁸² Chidester, "Living Transcendence," 235.

¹⁸³ Idem 244.

¹⁸⁴ Goss, en Klass, "Grief and Continuing Bonds in Contemporary Culture," 253 & 260.

¹⁸⁵ Idem 254-255.

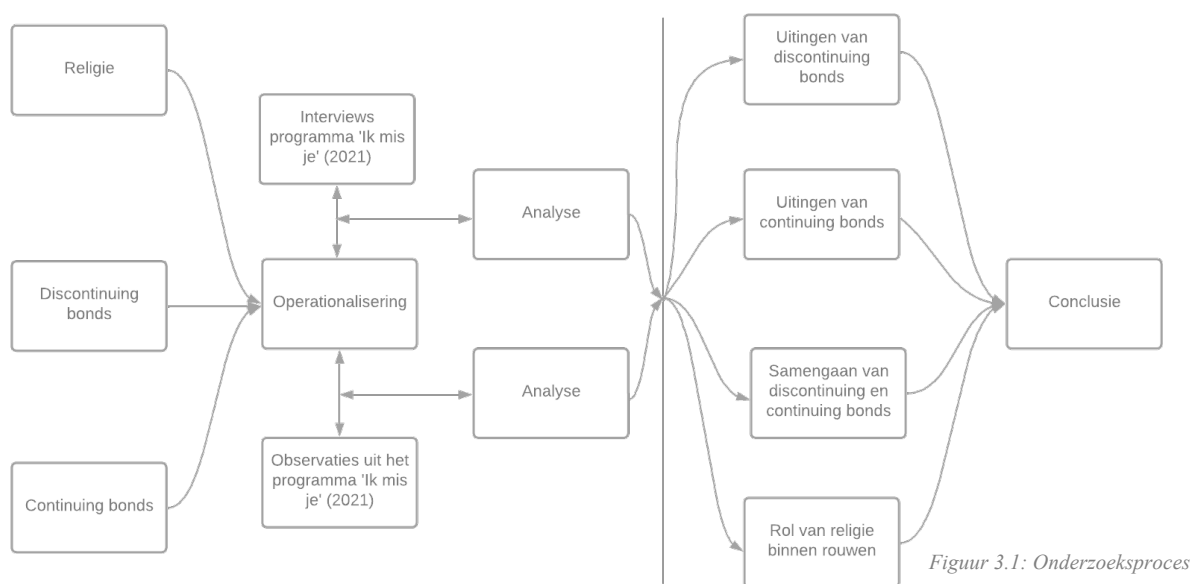
¹⁸⁶ Aanne Kjaersgaard en Eric Venbrux, "Grave-Visiting Rituals in Northwestern Europe," In *The Palgrave Handbook of Anthropological Ritual Studies*, redactie P.J. Stewart and A. Strathern, (Cham: Palgrave Macmillan, 2021), 161-175.

3. Onderzoekopzet

In dit hoofdstuk wordt beschreven hoe dit onderzoek is uitgevoerd. Het gaat over de opzet van het onderzoek, de gebruikte onderzoeksmethode, operationalisering van de begrippen en de steekproef.

3.1 Opzet van onderzoek

Voor deze scriptie worden interviews uit het programma 'Ik mis je' van de EO (jaargang 2021) geanalyseerd. Deze vorm van analyse sluit aan bij een kwalitatieve onderzoeksmethode, met als doel diepgang, in plaats van breed generaliseerbare kennis.¹⁸⁷ In figuur 3.1 is het totale onderzoeksproces schematisch weergegeven.

Figuur 3.1: Onderzoekproces

Kwalitatief onderzoek is een methode om te kijken naar vormen van betekenis, verkenningen te plegen en te kijken naar sociaal culturele achtergronden.¹⁸⁸ Het gaat hierbij vooral om ervaringen, fenomenen en belevingen. Deze onderzoeksmethode past goed bij dit onderzoek omdat de focus ligt op belevingen en betekenisgeving na het overlijden van een dierbare.

Het resultaat is een praxis, waarbij uitingen vanuit de theorie zichtbaar worden.¹⁸⁹ Een aandachtspunt bij deze manier van onderzoek doen is het vergroten van de objectiviteit. Dit omdat de rol van de onderzoeker altijd meespeelt in de analyse.¹⁹⁰ Voor dit onderzoek wordt de objectiviteit versterkt door gebruik te maken van voor iedereen zichtbaar en bruikbaar materiaal, namelijk de interviews van een online te kijken tv-programma. Om ook de invloed van de onderzoeker bij de analyse te minimaliseren is er gebruik gemaakt van een topiclist, zie tabellen 3.1, 3.2 en 3.3 (in paragraaf 3.2 operationalisering concepten). Dit betekent niet dat het onderzoek volledig objectief is. De invloed van de onderzoeker is enkel geminimaliseerd, door controleerbare en herleidbare concepten (topiclist) te hanteren.

¹⁸⁷ Piet Verschuren en Hans Doorewaard, "Het Ontwerpen Van Een Onderzoek", (Amsterdam: Boom Lemma uitgevers, 2015), 23. & Lucy Yardley en David F. Marks, "Introduction to Research Methods in Clinical and Health Psychology," In Research Methods for Clinical and Health Psychology, (London: SAGE, 2004), 5-6.

¹⁸⁸ Verschuren en Doorewaard, *Het Ontwerpen Van Een Onderzoek*, 5-6.

¹⁸⁹ Idem 6.

¹⁹⁰ Idem 16-17.

De data die is gebruikt voor dit onderzoek is verkregen door middel van bureauonderzoek. Hierbij is bestaand materiaal onderzocht. Het oorspronkelijke materiaal krijgt een andere functie.¹⁹¹ In dit geval worden interviews voor vermaak gebruikt voor onderzoek. Het materiaal dat gebruikt wordt is voor iedereen beschikbaar.¹⁹²

Voor dit onderzoek wordt gebruik gemaakt van een databron die bestaande media bevat, met specifieke beeld- en geluidsopnamen.¹⁹³ Door gebruik te maken van een tv-programma ontstaat er een hoge informatiedichtheid die aansluit bij de actualiteit. Ook het grote geografische bereik is een voordeel. Op die manier vindt er onderzoek plaats doormiddel van een medium en de bestudering van personen (of groepen personen).¹⁹⁴ Het risico bij het gebruik van al beschikbaar materiaal is dat het materiaal oorspronkelijk een ander doeleinde heeft. Hierdoor kan er een eenzijdige of niet kloppende kijk op de data ontstaan. Daarbij kan het lastig zijn een vorm van secundaire diepgang te vinden.¹⁹⁵ Om gebruik te kunnen maken van de voordelen is het dus van belang duidelijk te hebben waar wel en waar niet naar gekeken dient te worden. Om dit te kunnen doen is de eerder benoemde topiclist leidend. Op die manier is het materiaal voorhanden, kan er diepgang ontstaan en wordt er niet afgedwaald naar andere doeleinden.

Voor het analyseren van de interviews zal er een observatie plaatsvinden en een transcript opgesteld worden. Door gebruik te maken van een transcript en observatie is het mogelijk concrete voorbeelden en betekenis uit de verschillende interviews te halen.¹⁹⁶ Dit gebeurt door het opstellen van codes (labels) en het noteren van betekenissen. Beide vloeien voort uit de beschreven theorie.¹⁹⁷

Er wordt eerst gebruik gemaakt van open codering. Hierbij is er aangesloten bij de uitgesproken teksten en/of handelingen van de respondenten.¹⁹⁸ Dit om zo dicht mogelijk te blijven bij wat de respondenten zeggen en beleven. Vanuit daar is er axiaal gecodeerd. De open codes worden hier gelinkt aan codes die voortvloeien uit de operationalisering van begrippen.¹⁹⁹ Dit om ervoor te zorgen dat er een link blijft met de literatuur en het te onderzoeken onderwerp. Om te kunnen bepalen welke codes te gebruiken, en wat het verband is met de literatuur, is het van belang eerder omschreven begrippen te operationaliseren. Op die manier dienen deze als gefundeerde codes voor de uiteindelijke analyse.²⁰⁰

3.2 Operationalisering van concepten

Om het onderzoek te kunnen vervolgen, is het van belang de literatuur meetbaar te maken. De begrippen uit hoofdstuk 2 worden schematisch geven in bijlage I. Er is enkel gekozen voor de beleving, op die manier blijft het onderzoek dicht bij de deelvragen.

---

¹⁹¹ Verschuren en Doorewaard, *Het Ontwerpen Van Een Onderzoek*, 159-160.

¹⁹² Idem 197.

¹⁹³ Idem 213-214.

¹⁹⁴ Idem 215.

¹⁹⁵ Idem 201-202.

¹⁹⁶ Hélène Joffe en Lucy Yardley, "Content and Thematic Analysis," In *Research Methods for Clinical and Health Psychology*, redactie D. F. Marks and L. Yardley, (London: SAGE, 2004), 63.

¹⁹⁷ Idem 63-64.

¹⁹⁸ Verschuren en Doorewaard, *Het Ontwerpen Van Een Onderzoek*, 192-193.

¹⁹⁹ Idem 193-195.

²⁰⁰ Joffe en Yardley, "Content and Thematic Analysis," 63.

De discontinuïng bonds gaan voornamelijk over het loslaten van het verlorene. Hierbij spelen het uiten van emoties een rol. Daarnaast speelt de (veranderde) werkelijkheid een rol van betekenis. Alles uiteindelijk resulterend in een verwerkingsproces, en uiteindelijke verwerking om op die manier bij een vorm van acceptatie te komen. Echter, er is ook de mogelijkheid dat het rouwen niet goed verloopt; er ontstaat dan een vorm van melancholie (niet verwerkte rouw). De verdere operationalisering van discontinuïng bonds is weergegeven in Bijlage I.A.

Bij de continuïng bonds gaat het om de blijvende relatie met de overleden dierbare. De dierbare wordt vaak intern ervaren en komt voor in het dagelijkse doen en laten. Binnen deze omgeving speelt zowel de relatie tot de overleden dierbare als het verwachtingspatroon een rol. Ook binnen de continuïng bonds spelen emoties een rol. Echter, gaat het hier meer om de blijvende emoties. De volledige operationalisering van de continuïng bonds is te vinden in Bijlage I.B.

Hoewel de definitie van Geertz kan worden gezien als een samenhangend geheel, worden er ondanks dat verschillende onderdelen van religie onderscheiden. Zo is er een systeem van symbolen en spelen stemmingen en motivaties een rol. Dit zorgt voor concepten van een algemene bestaande orde, gekleed in een aura van feitelijkheid om uiteindelijk te komen tot een realistische lijkende realiteit. De operationalisering van religie is schematisch weergegeven in Bijlage I.C. Het gaat hierbij uitsluitend om de religieuze ervaringen, dus zeker niet om algemene. Zoals in het vorige hoofdstuk in Paragraaf 2.1 zichtbaar werd, met verwijzingen naar Stringer, Chidester en Luckmann, betreft het (imaginaire) contact met de doden een vorm van religiositeit, tenminste indien er een ruime definitie van het begrip religie wordt gehanteerd.

Alle interviews zijn per begrip geanalyseerd, hetgeen betekent dat er in alle 37 interviews onafhankelijk gelabeld is op discontinuïng bonds, continuïng bonds en religie. Pas na deze inventarisatie zijn de begrippen naast elkaar gelegd en met elkaar vergeleken. Voor een schematische weergave hiervan zie bijlage II Verdeling data over de interviews. Om een duidelijk overzicht te krijgen per begrip, en die begrippen in een later deel te kunnen vergelijken, is het programma MAXQDA gebruikt. Dit programma geeft aan de hand van codering een schematisch overzicht van de verdeling en de uitspraken van de respondenten. Voor de systematische verdeling van de codes zie Bijlage II.

3.3 Steekproef

Het programma 'Ik mis je' heeft inmiddels vijftien seizoenen gedraaid met ongeveer 50 afleveringen per seizoen. Daar komt bij dat er per aflevering drie tot vier interviews zijn gehouden. Hoewel een selecte steekproef meer gebruikelijk is, is gezien de beschikbare (online)data (toch) gekozen voor een aselecte steekproef teneinde het aantal te kijken afleveringen te minimaliseren.

Bij dit onderzoek is ervoor gekozen de populatie te beperken tot de meest recente afleveringen, dit om als gezegd het aantal haalbaar te houden en dicht bij de moderne ontwikkelingen en belevingen te blijven; deze benadering sluit aan bij de hoofd- en deelvragen. Concreet betreft het onderzoek de afleveringen uit seizoen 14 uit 2021. Uit de afleveringen van dit seizoen is een aselecte steekproef getrokken,²⁰¹ dit om te voorkomen dat de inhoud vooraf bepaald of gestuurd kan worden. De afleveringen zijn gekozen zonder voorkennis over hetgeen wordt benoemd in de interviews.²⁰² In dit onderzoek gaat het om elke vierde aflevering, te beginnen bij de eerste aflevering (1,4, 8, 12, enzovoort). Het betreft hier de nummering van de afleveringen. Het gebruik van een willekeurig startmoment en daarna elke vierde aflevering is te beschouwen als een systematische steekproeftrekking.²⁰³

Voor dit onderzoek zijn er 37 interviews geanalyseerd. De relaties die de deelnemers hebben tot hun dierbare variëren van kind tot familie of vriend(in). In alle gevallen geven de deelnemers aan dat de dierbare in het leven dicht bij hen heeft gestaan. Ook de achtergronden van de deelnemers variëren zowel in leeftijd als qua religie/levensbeschouwing. Om bij de beleving van het verlies zelf te blijven zijn deze verder niet expliciet meegenomen in de analyse.

---

²⁰¹ Verschuren en Doorewaard, *Het Ontwerpen Van Een Onderzoek*, 167.

²⁰² Idem 162.

²⁰³ Marks, "Questionnaires and Surveys," 122-145.

4. Uitingen van discontinuïng bonds

In dit hoofdstuk komt de deelvraag ‘Op welke manier komen discontinuïng bonds tot uiting na een verlieservaring?’ aan de orde. De nadruk ligt op de discontinuïng bonds en de uitingen daarvan.

4.1 Loslaten van de dierbare

Het is van belang dat de nabestaande loskomt van de overleden dierbare. Bij de interviews komt het loslaten van de dierbare tot uiting. Meerdere deelnemers vertellen dat het van belang is passend afscheid te nemen. Eén van de deelnemers omschrijft dit afscheid nemen als ‘gesluiten.’²⁰⁴ Het loskomen is als een zoektocht, zo benoemt een vader:

“En en dan zoek je een vorm om afscheid te nemen. Toen zaten we te zoeken hoe maken we de link nog met die muziek periode bij het koor. Toen hebben we dat Koraal; Wenn ich einmal soll scheiden uit de Matthäus-Passion dat is eigenlijk het laatste koraal.”²⁰⁵

De verschillende vormen van afscheid nemen hebben vooral te maken met het afstemmen van het afscheid op de dierbare. De meeste deelnemers lijken nog in het proces van afscheid nemen te zitten. Een moeder omschrijft het leven met het verlies van haar dochter:

“Dus onze harten zijn gebroken. Maar ook met een gebroken hart kan je leven.”²⁰⁶

Het doorleven komt ter sprake in de vorm van lachen, gelukkig zijn of het tellen van de zegeningen. Deelnemers spreken uit dat het van belang is om voltooid afscheid te nemen van hun dierbare. Er wordt benoemd dat het fijn is om over dit afscheid te praten. Meerdere van hen maken het verlies bespreekbaar tijdens therapie, bij hun naasten, of lotgenoten. Een deelnemer omschrijft dit als volgt:

“Doet mij zoveel pijn dat ik daarvoor ja daar ga ik af en toe naar de psycholoog gewoon om dit een plek te kunnen geven.”²⁰⁷

Omgaan met de afwezigheid verloopt via een proces. Tegelijkertijd willen deelnemers graag verder met hun leven. Het is voor hen van belang zelf wat van het leven te maken. Zo verteld een man dat hij een zielstevreden mens is en dit graag wil uitdragen.

²⁰⁴ D. Pansier, "Afllevering 32," door A. Lock, *Ik mis je*, no. 3, 12-09-2021, https://www.npostart.nl/ik-mis-je/12-09-2021/VPWON_1329935.

²⁰⁵ C. van Os, "Afllevering 4," door A. Lock, *Ik mis je*, no. 3, 04-04-2021, https://www.npostart.nl/ik-mis-je/04-04-2021/VPWON_1329928.

²⁰⁶ I. Azar de Vlieger, "Afllevering 8," door A. Lock, *Ik mis je*, no. 1, 01-05-2021, https://www.npostart.nl/ik-mis-je/01-05-2021/VPWON_1329911.

²⁰⁷ A. el Aghzaoui, "Afllevering 16," door A. Lock, *Ik mis je*, no. 2, 13-11-2021, https://www.npostart.nl/ik-mis-je/13-11-2021/VPWON_1329919.

Bij het loskomen van de dierbaren maken deelnemers geregeld een verwijzing naar religie. Zo is er de hoop dat de dierbare veilig is bij God, of dat de hemel opengegaan is voor de dierbare. Met deze uitspraken is er een afstand tussen de deelnemer en hun dierbare. Over het verlies van zijn schoonouders en vrouw omschrijft een deelnemer het volgende:

“Ik heb ook echt gezegd van als God in of heeft laten zien, dat we nu achteraf kunnen zeggen van daarin zorgde die voor ons. Dat als ie dat al deed terwijl we niet wisten dat we 't nodig hadden. Wat zal ik me dan druk maken over wat d'r in de toekomst gaat gebeuren. Want daar is ie ook bij. En dat wil niet zeggen dat die toekomst makkelijk is.”²⁰⁸

Het loskomen wordt door de deelnemers als moeilijk en essentieel ervaren. Een dochter beschrijft in dit kader het verlies van haar vader als volgt:

“Ik laat je los uit liefde”.²⁰⁹

De liefde krijgt na het verlies duidelijk een andere vorm. Het invullen van dit leven en het aannemen van een nieuwe rol wordt door de deelnemers als lastig ervaren. Zo beschrijft een deelnemer dat het van belang is te blijven bij de mooie momenten.

Er is hoop dat de dierbare het elders goed heeft, wat samengaat met de vraag of dit wel het geval is. Hiermee is er een spanning tussen het afscheid nemen en het loslaten. Zo benoemt een moeder over het verlies van haar dochter:

“Ik weet wel, maar soms voelt het heel anders.”²¹⁰

In meerdere interviews wordt er een vorm van ongeloof uitgesproken richting het sterven en de afwezigheid van de dierbare. Dit ondanks dat deze deelnemers wel degelijk beseffen dat hun geliefde afwezig is. Het proces van loslaten gaat voor deelnemers gepaard met emotie. Meerdere deelnemers omschrijven het gevoel te hebben verder te kunnen, maar dit niet altijd te willen.

²⁰⁸ G. Kok, "Aflevering 40," door M. Stelling, *Ik mis je*, no. 2, 14-11-2021, https://www.npostart.nl/ik-mis-je/14-11-2021/VPWON_1329943.

²⁰⁹ T. Leeneman, "Aflevering 28," door A. Lock, *Ik mis je*, no. 1, 25-04-2021, https://www.npostart.nl/ik-mis-je/25-04-2021/VPWON_1329931.

²¹⁰ M. van der Klugt "Aflevering 44," door A. Lock, *Ik mis je*, no. 3, 2-12-2021, https://www.npostart.nl/ik-mis-je/12-12-2021/VPWON_1329947.

4.2 Opkomen van emotie

Belangrijke emoties bij loslaten zijn moeite, pijn en verdriet. Opvallend is dat deelnemers vooral spreken over verdriet. In bijna alle interviews komt deze emotie naar voren. Denk hierbij aan tranen, uitspreken van het verdriet of stil worden na het benoemen van het verlies. Een vrouw die haar vader heeft verloren benoemt:

“D: Ik ben jong van jullie heen gegaan, maar dat neemt niet weg dat ik toch altijd zielsveel van jullie moeder heb gehouden. Kijk (wijzen naar gezicht).

I: Ja, het is ook verdrietig om te lezen, he.

D: Ja”²¹¹

Pijn wordt enkele keren aangestipt door de deelnemers, maar vaak is deze niet los te zien van het verdriet. De pijn lijkt toe te nemen op het moment dat deelnemers stil staan bij het verlies of het moment van verliezen. Andere emoties die naar voren komen zijn die van gemis en depressie. Deze houden vaak langer aan. De periode net na het verlies wordt als donker en lastig ervaren. Anderen benoemen emoties van schuld en woede.

Deelnemers omschrijven graag af te willen van deze emoties. Hoewel het hoe hiervan niet altijd duidelijk is. In situaties waarin de dierbare al langer overleden is spreken deelnemers van vermindering van de emoties. Het is dan een gemis dat langzaam aan het verdwijnen is. Zo omschrijft een vrouw de periode na het verlies van haar dochter als volgt:

“Dus ik heb nog wel heel veel dingen in mijn leven om blij van te worden.”²¹²

In dit kader vinden deelnemers troost bij anderen, symbolen of God. Van belang hierbij is positief te blijven en rust te vinden. Het vertrouwen dat ze hebben in het leven nu, in de hemel, of na de dood ondersteund hen daarin. Zo benoemt een vader niet te willen handelen naar het gemis van zijn zoons.

4.3 Besef van de werkelijkheid

De werkelijkheid van de nabestaande veranderd door het verlies. Dit kan ervaren worden als een confrontatie. Deelnemers benoemen dat ze na het verlies van hun partner pas weten wat alleen zijn is. Een man omschrijft het verlies van zijn broertje als het meest waardevolle wat je kwijt kunt raken.

De confrontatie met het overlijden van de dierbare hoeft niet direct na het heengaan van de dierbare plaats te vinden; het kan tijdens belangrijke momenten opspelen. Zo omschrijft een man zijn vrouw pas echt te zijn gaan missen op het moment dat zijn dochter ging trouwen. Tegelijkertijd kan de confrontatie met verlies zich in het moment zelf afspelen. Opvallend is dat dit samengaat met een vorm van ontkenning. Pas later lijkt de erkenning voor het verlies en de confrontatie te komen.

²¹¹ J. Provoost, "Aflevering 20," door A. Lock, *Ik mis je*, no. 1, 11-12-2021, https://www.npostart.nl/ik-mis-je/11-12-2021/VPWON_1329923.

²¹² Klugt, "Aflevering 44."

Gemis komt vaak in de vorm van afwezigheid van iets. Zo omschrijft een moeder het verlies van haar zoon:

“Nog graag vast willen pakken. En dat kan niet meer.”²¹³

Bij de deelnemers is er het idee verder te moeten met hun eigen leven. Zo benoemen deelnemers expliciet afscheid te moeten nemen van hun dierbare of te moeten roeien met de riemen die ze hebben.

Het besef van de afwezigheid van de dierbare is iets dat nauwelijks benoemd wordt. Opvallend is dat wanneer dit toch in de interviews naar voren komt het een prominente plaats krijgt. Zo wordt er doorgevraagd naar dit onderwerp en vertellen deelnemers er uitgebreid over. Een belangrijk onderwerp is dat de dierbare veilig in de hemel is. Een moeder benoemt dat haar zoon zich in Jezus' armen bevindt.

Na het verlies wordt de realiteit getest. Deelnemers benoemen hun dierbare niet kwijt te willen maar zien dat dit al is gebeurd of nog gaat gebeuren. Verliezen wordt gezien als onderdeel van de wereld of het leven. Bij meerdere deelnemers lijkt een vorm van acceptatie van hun eigen sterfelijkheid te ontstaan na het verlies van hun dierbare.

Religie speelt een belangrijke rol bij het loslaten. Zo benoemen deelnemers dat God nu voor hun dierbare mag zorgen. Andere omschrijven juist symbolen, rituelen of liederen die hebben geholpen bij de verwerking van het verlies en plaatsing in de werkelijkheid. Zo heeft Psalm 68 vers 10 een vader uitkomst geboden na het verlies van zijn dochter:

“En nu zingen we diezelfde psalm en dan zijn de laatste twee regels van; hij kan en wil en zal in nood zelfs bij het naderen van de dood volkomen uitkomst geven. Na dat is dat is. Daar kunnen we het mee doen.”²¹⁴

4.4 Het proces van rouwen

Het verwerken van het verlies is iets dat niet in één keer gebeurt. Tijdens de interviews komt het proces van rouwen enkele keren naar voren. Toch lijkt daar minder de nadruk op te liggen. Desondanks wordt rouwen toch omschreven door middel van metaforen, zoals een trein die doorgaat of een evenwichtsbalk die breder wordt. Het rouwen en het verwerken van het verlies vergt werk volgens de deelnemers:

“Ja, ik moest zeggen dat ik, ik vind rouwen ik vind d'r rouw een soort rouwarbeid. 't Is heel hard werken.”²¹⁵

Bij het oppakken van het leven wordt het rouwen na het verlies als helpend ervaren. Dit komt vaker ter sprake. Ook hierbij zijn gesprekken en (professionele) hulp behulpzaam. Gedurende het

²¹³ I. Nieuwenhuijse, "Aflevering 44," door M. Stelling, *Ik mis je*, no. 1, 12-12-2021, https://www.npostart.nl/ik-mis-je/12-12-2021/VPWON_1329947.

²¹⁴ D. Pansier, "Aflevering 32."

²¹⁵ L. de Wit, "Aflevering 36," door A. Lock, *Ik mis je*, no. 2, 17-10-2021, https://www.npostart.nl/ik-mis-je/17-10-2021/VPWON_1329939.

proces van rouwen nemen de emoties toe, welke in het proces veranderen. Een dochter benoemt dat de liefde plaats heeft gemaakt voor de herinnering aan haar moeder. Andere deelnemers benoemen dat het zo goed is en dat ze verder kunnen.

Rouw komt volgens de literatuur tot een einde. Iets dat de deelnemers nauwelijks ter sprake brengen. Wanneer er wel gesproken wordt over afsluiten van de rouw dan hebben deelnemers het eerder over emoties die als positief ervaren worden dan over het afsluiten van deze periode.

4.5 Verwerken van het verlies

Verwerking vindt in het kader van discontinuïng bonds vooral plaats in de privé of familiere sfeer. Deelnemers vinden het prettig dat hun dierbare in kleine kring, of met niemand anders erbij overleden is. Het delen van verdriet met de naasten wordt als prettig ervaren. Het gaat hier uitdrukkelijk over mensen die dicht bij de deelnemer staan. Bij de meeste deelnemers die over naasten spreken, lijkt er nadrukkelijk sprake van familieleden en een enkele keer een vriend die dichtbij staat.

Ondanks de ervaren steun uit de directe omgeving kunnen zij tegelijk last hebben van het verlies. Zo benoemt een man dat na het verlies van zijn zoon het gezin alle kanten opging en niet meer bij elkaar kwam. Anderen geven aan het als afscheid nemen als naaste familie gemist te hebben.

Deelnemers benadrukken dat iedereen anders met rouwen omgaat, afhankelijk van de achtergrond en ervaringen. Zij spreken uit het gevoel te hebben dat de maatschappij verwacht dat het rouwen één à twee jaar duurt. Daar waar zij vaak langer nodig hebben om het verlies goed af te sluiten. Naarmate het verlies langer geleden is, benoemen deelnemers dat het is gaan inslijten en dat ze geleerd hebben ermee om te gaan. Een enkele keer wordt de vergelijking getrokken met familie in het buitenland die zich aanpast aan de Nederlandse vorm van rouwen.

4.6 Acceptatie en aanvaarding

Met het loslaten van de dierbare en het doormaken van het rouwproces komt uiteindelijk een vorm van acceptatie en aanvaarding. De acceptatie komt naar voren in het bespreekbaar maken van de hemel. Zo benoemt een zoon de hemel open te hebben zien gaan op het moment dat zijn vader overleed. Voor deelnemers leeft hun dierbare voort en is deze veilig. Zo kunnen zij vrede hebben met het verlies.

De aanvaarding van de afwezigheid wordt in de interviews veelvuldig kort aangehaald. Zo is de dierbare voor meerdere deelnemers 'daarboven.' Hiermee is er een duidelijke scheiding tussen hen en hun dierbare ontstaan. Een ervaring die als troostvol en hoopvol wordt omschreven. In dit kader benoemt een moeder het volgende over de afwezigheid van haar zoon:

“Z'n aardse vader mag hem teruggeven aan z'n hemelse vader. Eigenlijk is mooier bestaat d'r niet.”²¹⁶

---

²¹⁶ Nieuwenhuijse, "Aflevering 44."

Andere deelnemers omschrijven dat het zo goed is; het leven gaat verder. Zo benoemen ze ‘we redden het’ of ‘het is oké.’ Wanneer deelnemers daar nog niet zijn spreken zij de verwachting uit dat het verlies een plek gaat krijgen. Een belangrijke emotie hierbij lijkt dankbaarheid; voor het geluk of het leven.

4.7 Wanneer het verlies niet verwerkt is

Verlies kan bij een niet goede verwerking later terugkomen (melancholie). Deelnemers omschrijven hun dierbare nooit vergeten te zijn. Enkele geven aan dat het gemis nooit normaal wordt. Een zoon benoemt over het verlies van zijn vader:

“Het is wel alsof het gisteren was.”²¹⁷

Deelnemers zien dat hun dierbaren lijden onder het verlies. Zo omschrijven ouders dat hun zoon na het verlies van zijn broer juist meer is gaan drinken en in zichzelf keerde.

Het leven oppakken zonder de dierbare wordt als lastig en soms onmogelijk ervaren. Geregeld wordt aangegeven dat de deelnemers de tijd met hun dierbare terug willen. Ze missen bijvoorbeeld een direct woordje of het maken van fysiek contact. Andere omschrijven een blijvende band, zoals vriendschap, wanneer ze het hebben over hun dierbare. Iets dat een teken van het niet loslaten of verwerken van het verlies zelf kan zijn.

Er vindt in meerdere gevallen een vorm van internalisering van de dierbare plaats. Hierbij neemt de deelnemer de dierbare over. In de interviews wordt duidelijk aangegeven dat de dierbare nog ‘in je zit’ of ‘deel uitmaakt van je hart.’ Een dochter zegt over haar moeder:

“Ja en het feit dat mensen zeggen ja je lijkt heel erg op nu ook zo lijk je op je moeder dat voelt ook wel een klein beetje alsof ze in mij voortleeft.”²¹⁸

Een vrouw omschrijft juist een gezamenlijke aftakeling op het moment dat haar vader overlijdt. Wat maakte dat zij moeite had het leven in te richten en het verlies te plaatsen in haar huidige bestaan. Iets waarvoor zij uiteindelijk in therapie is gegaan. Sommige deelnemers ervaren na het verlies een leegte, die ze moeilijk gevuld krijgen. Anderen geven aan dat hun persoonlijkheid is veranderd na het verlies.

²¹⁷ S. Steendam, "Aflevering 28," door A. Lock, *Ik mis je*, no. 3, 25-04-2021, https://www.npostart.nl/ik-mis-je/25-04-2021/VPWON_1329931.

²¹⁸ R. Verdegem, "Aflevering 16," door A. Lock, *Ik mis je*, no. 3, 13-11-2021, https://www.npostart.nl/ik-mis-je/13-11-2021/VPWON_1329919.

5. Uitingen van continuïng bonds

Dit hoofdstuk gaat in op de deelvraag: ‘Op welke manier komen continuïng bonds tot uiting na een verlieservaring?’ Hierbij ligt de focus op de blijvende aanwezigheid van de overleden dierbare.

5.1 Blijvende aanwezigheid van de dierbare

In de interviews wordt veelvuldig gesproken over het belang van het niet vergeten van de dierbare. Deelnemers benoemen expliciet dat de dierbare voor hen nog aanwezig is. Een aanwezigheid die zich uit in het gedrag van de nabestaande, bijvoorbeeld het praten tegen de laatste rustplaats (graf) van de dierbare. Een vader maakt een gebaar naar zijn hoofd en hart op het moment dat hij het over zijn overleden zoons heeft. Er zijn verschillende vormen van hoop; zoals hoop op een weerzien of de hoop niet verlaten te zijn. Dit duidt een blijvende relatie binnen de verwerking van het verlies aan.

Op het moment van vertellen kijken deelnemers geregeld naar het graf. Een enkele keer lijkt een deelnemer in gesprek te zijn met de dierbare in plaats van met de interviewer. Het graf is voor hen een plek waar de dierbare is. Het gevoel dat deelnemers bij het graf hebben wisselt. De ene deelnemer omschrijft het als een zware plek, daar waar de ander juist tot zichzelf kan komen. Beeldmateriaal, zoals foto’s en video’s, nemen een belangrijke rol in. Geregeld wordt er een afbeelding bij het graf geplaatst. Enkele deelnemers benoemen expliciet de dierbare terug te zien in foto’s en video’s. Een echtgenoot benoemt:

“D: Ik zal foto even neerzetten van haar.

I: Daar staat ze.

D: Daar staat ze. Zoals ze was.”²¹⁹

Naast foto’s spelen symbolen een rol bij de fysieke plek. Zo zijn er geregeld hartvormige voorwerpen terug te vinden op het graf. Op andere momenten komt de dierbare tot uiting door het gebruik van sieraden, bijvoorbeeld een bedel met een vingerafdruk van de dierbare. De verschillende symbolen horen voor de deelnemer specifiek bij hun dierbare.

---

²¹⁹ L. de Wit, "Afllevering 36."

De banden die met de dierbare worden aangehaald zijn daar zichtbaar. Woorden die gebruikt worden om dit te doen zijn oogappeltje, goede band en een unieke vrouw. Een echtgenoot benoemt het volgende over de relatie met zijn vrouw:

“D: D’r zit eigenlijk niet zo veel verschil in, dat gevoel van toen en van later. Het gevoel is eigenlijk hetzelfde gebleven.

I: En wat is dan die constante?

D: Ja, verliefdheid zeg maar.

I: Ja

D: Ja, vind ik wel.

I: Tot het einde toe?

D: Ja, zeker wel.²²⁰

De relatie wordt door nagenoeg alle deelnemers in de tegenwoordige tijd omschreven. Iemand is mijn moeder of dit zijn onze zoons. Zo wordt er gesproken over de rol van de overleden dierbare, bijvoorbeeld; zij is mijn dochter of daar ligt mijn opa. Een man noemt zijn overleden vrouw ‘gewoon To.’ Een vrouw benoemt over haar echtgenoot:

“Ik heb er een tegen hem gezegd ik vind het niet leuk dat je weggaat. Maar ik blijf van je houden.”²²¹

Andere voorbeelden zijn het spreken over liefde, of van blijven houden van, het benoemen van een goed duo zijn of de dierbare blijven zien als een maatje. Andere deelnemers geven aan dat zij door het verlies van hun dierbare pas echt weten wat alleen zijn is. Daar waar anderen juist uitspreken dat zij contact zijn blijven houden met hun dierbare.

Ouders benoemen na het overlijden van hun zoon dat deze nog veel had kunnen bereiken. Een dochter geeft in dit kader aan dat haar vader een ‘goede opa’ zou zijn. De relatie heeft niet bestaan, maar wordt desondanks wel benoemd in de interviews. De dierbare krijgt op die manier een andere identiteit. In het verlengde hiervan omschrijven deelnemers graag te willen weten hoe iemands leven verder zou zijn gegaan. Zij vragen zich af hoe hun dierbare zou handelen en hoe deze nu in het leven zou staan.

De rol van de dierbare in het betekenisstelsel komt minder naar voren. In de geanalyseerde interviews komt dit slechts drie keer ter sprake. Er wordt dan aangegeven dat overlijden onderdeel is van het leven. Het is van belang de dierbare niet te vergeten en over hen te blijven praten.

²²⁰ P. Kalf, "Aflevering 32," door A. Lock, *Ik mis je*, no. 1, 12-09-2021, https://www.npostart.nl/ik-mis-je/12-09-2021/VPWON_1329935.

²²¹ Anoniem, "Aflevering 1," door A. Lock, *Ik mis je*, no. 1, 13-03-2021, https://www.npostart.nl/ik-mis-je/13-03-2021/VPWON_1329904.

5.2 De rol van de dierbare in het dagelijkse leven

Meerdere deelnemers benoemen dat hun dierbare nog dagelijks deel uitmaakt van hun leven. Ze geven aan geregeld op bezoek te gaan bij het graf of te denken aan hun dierbare.

Het verlangen naar contact komt voornamelijk naar voren tijdens het uitvoeren van activiteiten en het delen van momenten. Vooral het kunnen praten tegen iemand wordt gemist. Een echtgenoot omschrijft de afwezigheid van zijn vrouw als volgt:

“Omdat niet meer te kunnen delen met ja Jacqueline. Dat vind ik wel ja ’t wat ik denk dat vliegt weg. En dat valt heel erg tegen. Dat, dus ik vind het nog best wel zwaar.”²²²

Dit uiten van de behoefte tot contact en communicatie duidt een blijvende relatie aan. Van deelnemers wordt verwacht dat zij zich opnieuw in het leven plaatsen. Voor hen is het een trein die doorgaat of het moeten doorleven met een gebroken hart.

Het creëren van een nieuw betekenisveld is iets dat niet ter sprake komt. Een enkele keer wordt er wel gesproken over iets als een evenwichtsbalk, maar dit lijkt vooral een metafoor voor het omgaan met het verlies.

Wat in alle interviews naar voren komt, zijn de herinneringen en de rol die deze spelen. Emoties komen naar boven op het moment dat de herinnering ter sprake komt. Dertien deelnemers hebben het eveneens over de herinnering aan het laatste moment dat zij hadden met hun dierbare. Een echtgenote beschrijft het laatste moment met haar man als volgt:

“Oh dat weet ik heel goed, ja. Want thuis we waren samen hij had ‘t heel erg benauwd. En Joop zat op de rand van het bed en ik legde een arm om hem heen en hij kijkt me aan en ik zie een traan en hij valt eigenlijk ja op mijn knieën en toen was het, toen wist ik dat het over was. En heb ik hem vastgehouden Sivar, onze jongste, heel bizar lag naast hem te slapen en hij lag op mijn knieën en toen heb ik gezegd Joop het is goed het is goed zo.”²²³

²²² L. de Wit, "Aflevering 36."

²²³ G. Hartman, "Aflevering 1," door M. Stelling, *Ik mis je*, no. 4, 13-03-2021, https://www.npostart.nl/ik-mis-je/13-03-2021/VPWON_1329904.

Herinneringen komen op door het bekijken van foto's of bij de afwezigheid van de dierbare tijdens gebeurtenissen. De deelnemer wordt herinnerd aan de momenten van samen zijn zoals, een lach of hoe de dierbare ergens naar uit kon kijken. Een moeder beschrijft de volgende herinnering:

“t Allermooiste wat moment vind ik ook wel dat ze heeft stiekem m'n telefoon gepakt en toen was ze toen was ze al wel vrij slecht. En daarna heeft ze een boodschap in gesproken, zonder dat ik 't wist. En daarna heel hard gil. Dus ik kijk zegt mam je moet even op je telefoon. Dus ik zie dat berichtje dan ja dan huil helemaal stralend dat ze dat ja, 't is zo lief.

....

Mam dit is Isabel en dit moet je niet tegen me gebruiken maar je bent de allerbeste de allerliefste moeder en ja. Ik heb m'n op mijn telefoon ja.”²²⁴

Andere herinneringen die opgehaald worden zijn die aan bepaalde momenten. Zo benoemt een moeder dat haar dochter altijd zat te wachten tot zij op bezoek kwam. Een echtgenoot haalt in dit kader juist de herinnering op aan de dansles waar hij zijn vrouw ontmoet heeft.

Rituelen maken de dierbare zichtbaar. Zo leggen de meeste deelnemers bloemen op het graf. Andere dingen die deelnemers doen is het aansteken van een kaarsje of het plaatsen van een foto. Voor deze handelingen lijken zij de tijd te nemen; er wordt dan geregeld even stil gestaan. Een aantal deelnemers voeren specifieke handelingen uit bij het graf. Zo geeft een deelnemer bij het verlaten van het graf van haar zus enkele kushandjes op de steen.

Het onderhoud van het graf is voor de deelnemers van belang. De meeste zijn hier voor en na het interview mee bezig. Een enkele deelnemer benoemt in het interview het zelf onderhouden van het graf belangrijk te vinden. In andere gevallen wordt er gebruik gemaakt van symbolen. Een enkele keer omschrijven deelnemers dit als religieuze gebruiken. Denk hierbij aan het plaatsen van steentjes op een joods graf of het ter sprake brengen van de lijkwassing.

5.3 Interne ervaring van de overleden dierbare

De adaptatie aan het verlies lijkt zich vooral te uiten door het idee dat er meer is dan het leven op aarde. Geregeld benoemen deelnemers het gevoel te hebben hun dierbare na de dood weer te ontmoeten; sommigen zien uit naar deze ontmoeting. Anderen spreken niet specifiek over het weerzien, maar willen wel graag de tijd met hun naaste terughalen. In alle gevallen benoemen de deelnemers hun dierbare helemaal niet kwijt te willen.

---

²²⁴ Klugt, "Aflevering 44."

Wat opvalt, is de rol die normen, waarden en karaktereigenschappen van de overleden dierbare hebben. Er wordt geregeld benoemd wat de deelnemer heeft geleerd van hun dierbare zij willen dit laten zien. Het voort willen zetten wat de dierbare op het laatst gedaan heeft, komt naar voren. Dus als de dierbare positief was tot aan het einde toe, wil de deelnemer ook positief blijven in het leven. Ook kwaliteiten van de dierbare worden geregeld aangehaald. Zo omschrijft een moeder haar dochter als volgt:

“Zij echt wel een mensch, mensch met sch. Noah was iemand die haar mond opendeed als ze iets onrechtvaardigs zag of ze zag iets wat gewoon niet klopt. .... Maar ze had ook gewoon ontzettend groot hart”²²⁵

Karaktereigenschappen als lief, zorgzaam, positief of vrolijk komen ter sprake.

Het handelen heeft de deelnemer geïnspireerd of verwonderd. De deelnemers halen verder momenten aan die zij samen hebben gedaan. Op andere momenten is de dierbare juist het grote voorbeeld in zijn doen en laten. Een vrouw omschrijft haar verhouding met haar moeder:

“Dat ze het zo goed heeft gedaan. Ik hoop dat ik qua karakter ook een beetje op mijn moeder mag gaan lijken, ja.”²²⁶

Deelnemers zijn veranderd door hun dierbare. Ze benoemen milder te zijn geworden, of juist geleerd te hebben meer over hun gevoel te praten. Een vader benoemt door het karakter van zijn zoon gevoeliger te zijn geworden voor sfeer.

Er wordt nauwelijks gesproken over een intrinsieke beleving van de dierbare. Dit ondanks dat dit in de literatuur omschreven wordt.

Wat wel zichtbaar wordt, is de internalisering van de overleden dierbare. De deelnemers geven aan dat de dierbare een plek heeft, of een plek gaat krijgen, in hun leven. Een vader heeft het over de plek van zijn overleden zoon:

“Na ‘t overlijden zocht ik naar manier voor mezelf om dat overlijden ook een plekje te geven in mijn eigen leven.”²²⁷

Deelnemers benadrukken dat het van belang is te blijven denken aan hun dierbare. Hun dierbare leeft voort ‘in je wezen.’ Op een ander moment omschrijft een moeder altijd te blijven denken aan haar zonen. Wanneer de internalisering ter sprake komt gaat het spreektempo omlaag. Met regelmaat lijkt het erop dat de deelnemers verzinken in hun gedachten. Een enkele keer benoemen zij dit proces letterlijk, met woorden als ‘er even stil bij staan.’

---

²²⁵ Azar de Vlieger, "Aflevering 8."

²²⁶ M. Wijermars-Rozendaal, "Aflevering 24," door A. Lock. *Ik mis je*, no. 2, 8-03-2021, https://www.npostart.nl/ik-mis-je/28-03-2021/VPWON_1329927.

²²⁷ Van Os, "Aflevering 4."

Het opnemen van de dierbare is een intrinsiek proces dat een vorm van eigen verantwoording kent. Opvallend is dat de deelnemers hier juist een vorm van gezamenlijkheid aanhalen. Zo benoemen ze dankbaar te zijn voor het samen zijn en het prettig te vinden er niet alleen voor te staan.

5.4 Beleving van emoties

Emoties die door de deelnemers aan het verlies zelf worden gerelateerd, zijn vooral angst, pijn en verdriet. In dit kader wordt het verlies, en de periode daar direct opvolgend, omschreven als een donkere tijd. Na verloop van tijd verdwijnt dit gevoel en omschrijven deelnemers vooral een intens gemis, waarbij zij de behoefte tot een relatie met hun dierbare blijven uitspreken. Een aantal deelnemers geven aan dat zij het verlies van hun dierbare moeilijk kunnen accepteren. De blijvende emotie van gemis is iets dat tijdens de interviews geregeld terugkomt. Een vader beschrijft het verlies van zijn dochter als volgt:

“Je lieve dochter, waar ik zo ontzettend gek op was. En dat doet dat doe je vaderhart zo pijn.”²²⁸

Opvallend aan de momenten waarop deelnemers het verlies benoemen, is dat ze dit in het nu beleven.

Na verlies komt verdriet het vaakst naar voren. Deelnemers benoemen een concreet verdriet, laten tranen zien en geven aan nog altijd rillingen te voelen. Andere emoties die opspelen zijn die van pijn en woede. Zo noemt een echtgenoot zijn vrouw een ‘trut’ op het moment dat het gaat over haar sterven. Bij sommige deelnemers speelt het gevoel van schuld een rol. Ondanks deze pittige en vaak heftige emoties benoemen deelnemers ook positieve emoties. Zo zijn deelnemers trots op hun dierbare en hoe het nu met henzelf gaat. Anderen benoemen expliciet nog steeds van hun dierbare te houden. Deelnemers vinden troost in het toekomstig weerzien van hun dierbare of in het idee dat de dierbare op een veilige plek is. Een emotie die zij ook bij lotgenoten vinden. Op het moment dat deelnemers herinneringen ter sprake brengen, nemen emoties toe. Zo omschrijft een man dat een bepaalde geur de herinnering aan zijn broertje oproept en daarmee ook het gevoel van gemis.

5.5 De rol van de omgeving

De dierbare speelt een rol in het contact dat deelnemers hebben met anderen. Deelnemers willen hun dierbare uitdragen om zo betekenisvol te kunnen zijn. Anderen geven aan juist te willen weten wie hun dierbare was. Op het moment dat meerdere dierbaren zijn overleden, benoemen deze deelnemers dat de overledenen bij elkaar horen. Zo zegt een vader over het verlies van zijn zoon:

“Jij hebt je rust. Jij bent bij je broer.”²²⁹

²²⁸ Pansier, "Aflerwing 32."

²²⁹ J. Keijzer, "Aflerwing 12," door M. Stelling, *Ik mis je*, no. 2, 16-10-2021, https://www.npostart.nl/ik-mis-je/16-10-2021/VPWON_1329915.

Anderen benoemen juist hun dierbare bij de omgeving te willen betrekken. Het kunnen delen van de rouw wordt door hen als prettig ervaren.

Deelnemers geven aan het leven weer op te kunnen pakken met steun, hulp en kracht van anderen. Hierin zijn lotgenoten en familie van belang. Desondanks kan er een kloof ontstaan tussen de nabestaande en de omgeving. Zo omschrijft een man dat na het verlies van zijn vijfjarige zoon, iedereen een andere kant uit ging en niet meer bij elkaar kwam.

Een gezamenlijkheid die een dierbare uitstraalt, is geregeld iets dat de deelnemers graag over zouden willen nemen. Zij willen bijvoorbeeld de liefde van de dierbare doorgeven aan anderen. Andere deelnemers geven aan het prettig te vinden dat hun dierbare is gestorven met naasten om zich heen.

Meerdere deelnemers benoemen dat de omgeving verwacht dat het verlies na verloop van tijd over is, ondanks dat dit voor hen niet het geval is. De meeste deelnemers verwachten dat het gemis nooit helemaal weggaat. Wel verwachten zij dat de dierbare een plekje gaat krijgen.

6. Verhouding tussen discontinuïng bonds en continuïng bonds

Uit de vorige hoofdstukken blijkt dat er zowel uitingen van discontinuïng als continuïng bonds te zien zijn. Dit ondanks dat de twee begrippen in de literatuur haaks tegenover elkaar staan. De nadruk in dit hoofdstuk op de deelvraag: ‘Hoe verhouden discontinuïng en continuïng bonds zich tot elkaar na het verliezen van een dierbare?’

6.1 De schijnbare tweedeling

Denkers binnen de discontinuïng bonds zoals Freud en Bowlby stellen dat het na het verliezen van een dierbare vooral gaat om loslaten.²³⁰ Daar waar denkers als Sirrine, Salloum en Boothroyd, bij de continuïng bonds juist aangeven dat het omgaan met verlies vooral gaat over de blijvende aanwezigheid van de dierbare.²³¹ Hiermee staan ze lijnrecht tegenover elkaar.²³² Opvallend is het dat deelnemers zowel het belang van goed afscheid nemen als het in contact blijven met hun dierbare omschrijven. Iets dat Stroebe en Schut met hun model al voorzagen en een wisselwerking tussen gaan en blijven hebben neergezet.²³³ Voor de deelnemers is er geen natuurlijke scheiding tussen de twee stellingen, er is eerder een verbinding.

Dit wordt zichtbaar op het moment dat het gaat over de relatie met de dierbare. Binnen de discontinuïng bonds is er een discontinuïteit terug te vinden in deze relatie. Zo zegt Woodward dat de relatie beëindigd moet worden om ruimte te maken voor een nieuwe.²³⁴ Deelnemers erkennen dat er een einde is aan de relatie. Zij geven aan dat hun dierbare ergens veilig in de hemel is. Anderen omschrijven de dood, en daarmee de afwezigheid, als onderdeel van het leven. De continuïng bond kent deze discontinuïteit niet, zij benadrukt dat er ten alle tijde een relatie is.²³⁵ Deelnemers erkennen dat de relatie er altijd is; zo is iemand nog steeds hun broertje of hun zoon.

Voor deelnemers is er geen scheidslijn tussen bijvoorbeeld de veilige plek in de hemel en hun dierbare. Zo geeft een man bij het graf van zijn broertje aan:

“Bij Ilias, mijn broertje.”²³⁶

“Hij is erg daarboven is ie. En hoe waar hoe we dat dan gaan noemen dat laat ik voor ieder, ja laat ik ieder voor zich”²³⁷

Beide uitspraken zijn voor deze deelnemer van even grote waarde. Zoals Quartier in zijn onderzoek al aangaf, is er zowel een discontinuïteit als een continuïteit.²³⁸ Met de nadruk op het ene of het andere raakt juist de waarde van beide verloren.

²³⁰ Freud, "Mourning and Melancholia," 252. & Bowlby, "Rief and Mourning in Infancy and Early Childhood," 11.

²³¹ Sirrine, Salloum en Boothroyd, "Predictors of Continuing Bonds among Bereaved Adolescents," 239.

²³² Koster, "Longing for Concreteness: How Body Memory Matters to Continuing Bonds," 390. & Mathijssen, "Transforming Bonds: Ritualising Post-Mortem Relationships in the Netherlands," 217.

²³³ Stroebe en Schut, "The Dual Process Model of Coping with Bereavement: A Decade On," 276.

²³⁴ Woodward, "Freud and Barthes: Theorizing Mourning, Sustaining Grief," 94-95.

²³⁵ Venbrux en Kjaersgaard, "Grave Visiting Rituals, (Dis)Continuing Bonds and Religiosity," 20.

²³⁶ Aghzaoui, "Aflevering 16."

²³⁷ Idem.

²³⁸ Quartier, "Mourning Rituals – between Faith and Personalisation: Changing Ritual Repertoires on All Souls Day in the Netherlands," 337-340.

6.2 Het definitieprobleem

Het hanteren van twee gedachtegangen brengt een definitieprobleem met zich mee. Door een veronderstelling van een kadering tussen wat wel en wat niet tot gezonde rouw behoort gaan delen verloren. Een voorbeeld hiervan is de internalisering. Het intern beleven van de overleden dierbare is volgens Field en Filanosky van groot belang voor de blijvende relatie.²³⁹ Daar waar Freud juist stelt dat de internalisering kan zorgen voor onverwerkte rouw, iets dat op de lange termijn voor problemen zorgt.²⁴⁰

Uit de interviews komt naar voren dat deelnemers het als prettig ervaren dat ze hun dierbare nog intern beleven. Op die manier is deze betrokken en aanwezig bij hun leven. Aan de andere kant zijn er enkele deelnemers die aangeven dat het internaliseren te ver is doorgetrokken. Zo benoemt een dochter het volgende over het verliesproces van haar vader:

“D: Zeker de periode daarvoor dat hij zo aftakelde. Hem zien wegwijnen maakte dat ik dat zelf ook deed.

I: Ja, hoe ging dat dan?

D: Ja hij begon heel erg af te vallen en ik ook. Ik kreeg toen in die tijd een eetstoornis. Ik deed eigenlijk met hem mee.”²⁴¹

Hiermee kan de internalisering beide definities dienen, er ontstaat een nuance in de ervaring. Een nuance waar Matthijssen voor pleit.²⁴²

Verlies kan volgens Cross later terugkomen²⁴³ en dit kan grote schade opleveren.²⁴⁴ Uit de interviews komt echter naar voren dat het wederkeren van verlies voor de deelnemers juist een positieve ervaring is. Hiermee is dit eerder een continuïng bond dan een discontinuïng bond. Des te opvallender is het dat het terugkomen van het verlies niet wordt besproken binnen de literatuur van de continuïng bonds.

Iets soortgelijks gebeurt er bij het loskomen van de dierbare. Bij de discontinuïng bonds is het volgens Freud van belang los te komen van het verlorene.²⁴⁵ Toch geven deelnemers aan hun dierbare elke dag te voelen. Deze aanwezigheid is voor de deelnemers niet iets negatiefs, zo zegt een vrouw:

“nu is ie eigenlijk mijn wandelmaatje in corona tijd, ik loop vaker en ik loop nu met enige regelmaat hier bij hem langs en dan vertel ik stukjes over dagelijks leven, ja. Ja heel wonderlijk.”²⁴⁶

Met de positieve lading van deze discontinuïng bond is deze mogelijk meer een continuïng bond, en kan deze bijdragen aan een breder begrip. Toch is helemaal overnemen geen optie. Er zijn

²³⁹ Field en Filanosky, "Continuing Bonds, Risk Factors for Complicated Grief, and Adjustment to Bereavement," 22-25.

²⁴⁰ Freud, "Mourning and Melancholia," 250.

²⁴¹ T. de Wit, "Afllevering 4," door A. Lock, *Ik mis je*, no. 1, 4-04-2021, https://www.npostart.nl/ik-mis-je/04-04-2021/VPWON_1329928.

²⁴² Matthijssen., "Transforming Bonds: Ritualising Post-Mortem Relationships in the Netherlands," 217.

²⁴³ Cross, "Mourning Freud by Madelon Sprengnether," 443.

²⁴⁴ Stroebe, "Paving the Way: From Early Attachment Theory to Contemporary Bereavement Research," 135.

²⁴⁵ Freud, "Mourning and Melancholia," 252.

²⁴⁶ Hartman, "Afllevering 1."

gevallen waarin deelnemers aangeven de positieve aanwezigheid te ver door te trekken. Vaak ontstaat er dan hinder in het dagelijkse leven en handelen. Ondanks dat weinigen dit omschrijven, is het van belang aandacht te behouden voor deze valkuil. Daar komt bij dat in het geval van trauma na de dood de verliesverwerking anders kan verlopen.²⁴⁷

Voorbeelden van het later terugkomen van het verlies en het loskomen van de dierbare laten zien dat de begrippen een minder strikte scheiding kennen. Door de denkwijzen hier samen te voegen ontstaat er een mogelijkheid tot nuance en een dieper begrip van verlies en rouwverwerking. Eén die past binnen de afwisseling in de rouwverwerking, coping en de roep naar meer onderzoek over de samenwerking tussen beide.²⁴⁸

6.3 Vervullen van verschillende functies

Binnen de rouwverwerking vervullen discontinuïng en continuïng bonds verschillende functies. Ze zijn een aanvulling op elkaar, met als gevolg een breder beeld van rouwverwerking en de verlieservaring. Zo schrijft Freud, in het kader van discontinuïng bonds, dat na het verlies de realiteit getest wordt.²⁴⁹ Deelnemers erkennen dit; zij ervaren dat God voor hun dierbare mag zorgen en dat de dood erbij hoort. Door enkel een focus te hanteren van een blijvende aanwezigheid, verdwijnt deze aanwezige afstand tussen de deelnemer en hun dierbare. Freud stelt verder dat er een confrontatie met de werkelijkheid ontstaat.²⁵⁰ Deze confrontatie komt veelvuldig ter sprake. Het is een onderwerp dat binnen de continuïng bonds niet zichtbaar is. Toch heeft de confrontatie met de werkelijkheid effect. Zo geeft een echtgenoot aan nog steeds verliefd te zijn op zijn vrouw, ondanks dat hij beseft dat zij er niet meer is.

Het verwerken van verlies kent volgens zowel Mathijssen als Walter een sociaal en relationeel component.²⁵¹ Deelnemers ervaren juist binnen de verantwoordelijkheid voor het verwerken van het verlies een vorm van gezamenlijkheid. Door de focus op individualiteit binnen de discontinuïng bonds gaat deze vorm van gemeenschappelijkheid verloren. Ondanks dat binnen de discontinuïng bonds deze behoefte wel wordt uitgesproken:

“En dan denk je hoe moet dit allemaal, ben ook volop in therapie gegaan. ... Denk dat, dat me bijzonder heb geholpen.”²⁵²

Binnen de discontinuïng bonds wordt erkend dat de rouw verschillende stadia kent. Kübler-Ross benadrukt het belang van het doorlopen van deze fasen. Hoewel dit in de interviews minder duidelijk wordt, spreken deelnemers toch over een ‘trein die doorgaat’ of een ‘evenwichtsbalk die groter wordt.’ Hiermee wordt een vorm van een proces aangeduid. Een proces dat niet wordt benoemd binnen de continuïng bonds. Dit ondanks dat deelnemers in dit verband uitspraken doen als ‘het gemis wordt groter’ en ‘rouwen is rouwarbeit.’ Dat maakt dat de fasering er is.

²⁴⁷ Field en Filanosky, "Continuing Bonds, Risk Factors for Complicated Grief, and Adjustment to Bereavement," 6.

²⁴⁸ Stroebe en Schut, "The Dual Process Model of Coping with Bereavement: A Decade On," 286. & Venbrux en Kjaersgaard, "Grave Visiting Rituals, (Dis)Continuing Bonds and Religiosity," 18-20.

²⁴⁹ Freud, "Mourning and Melancholia," 256-257.

²⁵⁰ Freud, "Mourning and Melancholia," 543.

²⁵¹ Mathijssen, "Transforming Bonds: Ritualising Post-Mortem Relationships in the Netherlands," 228. & Walter, "A New Model of Grief: Bereavement and Biography," 16.

²⁵² Pansier, "Aflivering 32."

De acceptatie van het verlies is binnen de discontinuïng bonds van belang.²⁵³ Met regelmaat omschrijven deelnemers het verliezen als iets dat erbij hoort. Binnen de continuïng bonds wordt de acceptatie van het verlies echter niet omschreven. Hierdoor verdwijnt het gewicht van uitspraken als:

“Dus d'r was ergens ook heel erge opluchting. 't Is goed.”²⁵⁴

Een ander voorbeeld is terug te vinden op het moment dat er een spanning ontstaat tussen loslaten en vasthouden. Binnen de discontinuïng bonds wordt loslaten gezien als van belang om het verlies af te kunnen sluiten.²⁵⁵ Deelnemers geven aan dat ze hopen dat hun dierbare een goede plek heeft. Een plek waar ze tegelijkertijd zelf nog niet naartoe hoeven. Door het benoemen van deze tensie is er ruimte en aandacht voor. Iets dat binnen de continuïng bonds niet aanwezig is. Met deze beperkte definitie blijft dit belangrijke deel onderbelicht.

Het herinneren van de overleden dierbare heeft een belangrijke taak binnen de continuïng bonds. Volgens Clabburn en anderen wordt de overleden dierbare door de herinneringen zichtbaar.²⁵⁶ Iets dat veelvuldig naar voren komt tijdens de interviews: bijna alle deelnemers brengen een herinnering ter sprake. Opvallend is dat de literatuur over discontinuïng bonds dit volledig aan zich voorbij laat gaan; ondanks dat deelnemers recollecties uitspreken die hebben geholpen bij het loslaten van de overleden dierbare en het oppakken van het leven. Er lijkt dus sprake te zijn van een symbiotische relatie: het ene kan niet zonder het andere. Ook Stroebe en Schut hadden hier oog voor met een model dat zowel uitgaat van het verwerken van het verlies als het opnieuw opbouwen van de relatie.²⁵⁷ Doordat de stromingen elkaar aanvullen ontstaat er een breder en genuanceerd begrip van verlies en rouwverwerking.

6.4 Heen en weer gaan van uitspraken

Naast dat uitspraken met betrekking tot discontinuïng en continuïng bonds elkaar aanvullen, wisselt de intentie van deze uitspraken. Deelnemers blijven niet bij het ene of het ander standpunt maar schipperen tussen beide. Er ontstaat een dynamiek tussen het blijven en gaan, Stroebe en Schut benadrukken het belang hiervan voor een goede rouwverwerking.²⁵⁸ Binnen de continuïng bonds wordt bijvoorbeeld de overledene intern gemaakt door het overnemen van karaktereigenschappen, normen en waarden. Door deze over te nemen, blijft de overledene aanwezig in iemands leven.²⁵⁹ Bij de discontinuïng bonds is het juist van belang door te gaan met het leven en het verlies te accepteren zoals deze is.²⁶⁰

²⁵³ Freud, "Mourning and Melancholia," 543.

²⁵⁴ E. van den Berg, "Aflivering 36," door M. Stelling, *Ik mis je*, no. 1, 17-10-2021, https://www.npostart.nl/ik-mis-je/17-10-2021/VPWON_1329939.

²⁵⁵ Hebbrecht, "Honderd Jaar 'Rouw En Melancholie,'" 387-388.

²⁵⁶ Clabburn, Knighting, Jack en O'Brien, "Continuing Bonds with Children and Bereaved Young People: A Narrative Review," 379.

²⁵⁷ Stroebe en Schut, "The Dual Process Model of Coping with Bereavement: A Decade On," 277.

²⁵⁸ Idem 277-278.

²⁵⁹ Clabburn, Knighting en O'Brien, "Continuing Bonds with Children and Bereaved Young People: A Narrative Review," 380-382.

²⁶⁰ Stroebe, "Paving the Way: From Early Attachment Theory to Contemporary," 132.

In dezelfde interviews komt zowel het blijvende karakter van de overleden dierbare als het accepteren van het verlies zelf voor. Zo zegt een kleindochter over het verlies van haar grootmoeder:

“Wat is meest waardevolle, nou dat ze altijd heel erg belangstelling voor je had, en ze gaf ook altijd adviezen”²⁶¹

“En toen dacht ik ja het is goed zo. Ze heeft een prachtig leven”²⁶²

Freud benoemt dat er een vernieuwde relatie ontstaat.²⁶³ Opvallend is dat er binnen de continuïng bonds wordt gesproken over een veranderde relatie.²⁶⁴ Deelnemers laten deze tweeluik zien. Zij erkennen dat de relatie in het nu stopt, daar waar ze tegelijkertijd aanvaarden dat de relatie tot hun dierbare is veranderd. Met het benoemen van het later weerzien van de dierbare wordt de relatie tegelijk afgesloten en een blijvende relatie niet uitgesloten.

Het rituele handelen zorgt er volgens Serrine, Salloum en Boothroyd voor dat de relatie met de overleden dierbare opnieuw aangehaald wordt.²⁶⁵ In de interviews gebeurt dit op verschillende manieren. Zo leggen deelnemers bloemen neer, steken ze een kaars aan of wordt een boom gezien als teken van nieuw leven.

Opvallend hieraan is dat deelnemers dit rituele handelen niet enkel zien als de blijvende relatie. Het handelen helpt hen om verder te gaan met hun eigen leven. Een echtgenoot omschrijft het als volgt:

“Bij ’t boompje dat groeit, teken van nieuw leven en dat vind ik heel erg mooi.”²⁶⁶

Hiermee is zowel de relatie tot zijn vrouw benoemd als het teken van nieuw leven en daarmee de afstand. De discontinuïng en de continuïng bond worden aangehaald. Iets wat Quartier in zijn onderzoek naar rituelen bij Allerzielen tegenkomt, een afwezigheid en een aanwezigheid.²⁶⁷ Binnen deze blijvende relatie wordt door meerdere schrijvers gesproken over een fysieke plek voor de overleden dierbare.²⁶⁸ De discontinuïng bonds laten deze plek, ondanks niet beschreven, wel zien. Voor deelnemers is juist het fysieke een manier om afstand te nemen tot hun dierbare.

²⁶¹ T. Halma, "Aflevering 32," door A. Lock, *Ik mis je*, no. 2, 12-09-2021, https://www.npostart.nl/ik-mis-je/12-09-2021/VPWON_1329935.

²⁶² Idem.

²⁶³ Freud, "Mourning and Melancholia," 388-390.

²⁶⁴ Claburn, Knighting, Jack en O'Brien, "Continuing Bonds with Children and Bereaved Young People: A Narrative Review," 372.

²⁶⁵ Serrine, Salloum en Boothroyd, "Predictors of Continuing Bonds among Bereaved Adolescents," 238.

²⁶⁶ L. de Wit "Aflevering 36."

²⁶⁷ Quartier, "Mourning Rituals – between Faith and Personalisation: Changing Ritual Repertoires on All Souls Day in the Netherlands," 337-340.

²⁶⁸ Florczak en Lockie, "Losing a Partner: Do Continuing Bonds Bring Solace or Sorrow," 287. & Field en Filanosky, "Continuing Bonds, Risk Factors for Complicated Grief, and Adjustment to Bereavement," 5-6. & Køster, "Longing for Concreteness: How Body Memory Matters to Continuing Bonds," 391-392.

6.5 Het temporaal samen gaan

Dan zijn er nog de punten waarbij de discontinuïng en de continuïng bonds samengaan. Hier zeggen beide hetzelfde over een gelijksoortig onderwerp. Zowel de discontinuïng als de continuïng bonds erkennen dat rouwverwerking sociaal cultureel bepaald is.²⁶⁹ Deelnemers geven aan dat hun omgeving verwacht dat het rouwen na één à twee jaar afgelopen is. Dit ondanks dat de rouw voor hen nog nadrukkelijk aanwezig is.

Daarnaast plaatsten deelnemers zichzelf opnieuw in het leven, iets dat uit beide denkwijzen blijkt. Opvallend hieraan is dat de discontinuïng bonds vooral spreekt over loslaten en verder gaan²⁷⁰ en de continuïng bonds uitgaan van het geven van een nieuwe positie aan het verlies.²⁷¹ Deelnemers maken in hun uitspraken over het nieuwe leven geen onderscheid.

Binnen de discontinuïng bonds wordt door Freud gesteld dat het rouwen plaatsvindt binnen de privésfeer.²⁷² Deelnemers omschrijven veelvuldig dat ze blij zijn dat er niemand anders bij het overlijden zelf aanwezig is. Een echtgenote omschrijft het verlies van haar partner als volgt:

“Ik had even zoiets van yes, ik had er nu niemand bij willen hebben dit was oké.”²⁷³

Hoewel de literatuur van de continuïng bonds dit niet omschrijft zijn uitspraken zoals hierboven daar wel waarneembaar. Er is binnen de continuïng bonds dus wel degelijk sprake van een verwerking in de privésfeer, net als bij de discontinuïng bonds.

Zowel binnen de discontinuïng als de continuïng bonds speelt emotie een belangrijke rol.²⁷⁴ In de interviews komt het verdriet en het gevoel van gemis sterk naar voren. Binnen de discontinuïng bonds is het van belang dat de heftige emoties worden afgesloten.²⁷⁵ Opvallend is dat het afsluiten van de heftige emoties samengaan met de blijvende relatie. Zo omschrijft een deelnemer dat de pijn van het verliezen verandert in een gemis:

“Het verdriet wordt minder maar het gemis, gemis wordt groter.”²⁷⁶

Daarbij komt dat zowel in gevallen van de discontinuïng als de continuïng bonds nabestaanden positieve emoties rondom het verlies van hun dierbare laten zien. Zo ervaren deelnemers naast de heftige emoties gevoelens van hoop, vertrouwen en trots.

²⁶⁹ Crajtor, "On Death and Dying," 2710. & Mathijssen, "Transforming Bonds: Ritualising Post-Mortem Relationships in the Netherlands," 228.

²⁷⁰ Analyse interviews & Woodward, "Freud and Barthes: Theorizing Mourning, Sustaining Grief," 93-95.

²⁷¹ Analyse interviews & Field en Filanosy, "Continuing Bonds, Risk Factors for Complicated Grief, and Adjustment to Bereavement," 5-6.

²⁷² Freud, "Mourning and Melancholia," 385

²⁷³ Hartman, "Aflevering 1."

²⁷⁴ Stroebe, "Paving the Way: From Early Attachment Theory to Contemporary Bereavement Research," 133. & Bowlby, "Grief and Mourning in Infancy and Early Childhood," 29. & Field en Friedrichs, "Continuing Bonds in Coping with the Death of a Husband," 597-599.

²⁷⁵ Stroebe, "Paving the Way: From Early Attachment Theory to Contemporary Bereavement Research," 129.

²⁷⁶ W. Meerveld, "Aflevering 28," door M. Stelling, *Ik mis je*, no. 2, 25-04-2021, https://www.npostart.nl/ik-mis-je/25-04-2021/VPWON_1329931.

6.6 Denken buiten dogma's

Om ervoor te zorgen dat er een breed en volledig beeld ontstaat van de rouw en het verlies is het van belang zowel de discontinuïng als de continuïng bonds te zien en te benoemen. Op die manier ontstaat er een nuance en tegelijkertijd een diepgang in de beleving en ervaring. Door beide begrippen samen te nemen verdwijnt de keuze tussen óf de ene de andere stroming en ontstaat er een vorm van volledigheid; een blijven en een gaan. Iets dat tegengesteld kan zijn, een complete definitie heeft, verschillende functies mag vervullen, kan afwisselen en tegelijkertijd samen kan gaan. Daarmee vervalt het dogmatische onderscheidende denken tussen discontinuïng en continuïng bonds; iets dat over wordt genomen door de volledigheid van blijven en gaan.

7. Rol van religie

Om de rol van religie helder te krijgen staat in dit hoofdstuk de laatste deelvraag centraal: ‘Wat is de rol van religie bij uitingen en ervaringen van discontinuïng en/of continuïng bonds?’ Voor de analyse wordt de definitie van Geertz gebruikt.

"(1) a system of symbols which acts to (2) establish powerful, pervasive and long-lasting moods and motivations in men by (3) formulating conceptions of a general order of existence and (4) clothing these conceptions with such an aura of factuality that (5) the moods and motivations seem uniquely realistic"²⁷⁷

7.1 Systeem van symbolen

Het systeem van symbolen gaat bij Geertz vooral om het vormgeven van de realiteit. Symbolen geven kwaliteit en betekenis. Religieuze symbolen staan los van de alledaagse symbolen.²⁷⁸ Binnen de rouwverwerking kennen religieuze symbolen verschillende toepassingen. Het kan gaan om fysieke symbolen zoals een voorwerp, een graf of om symboliek waarbij het meer gaat om uitspraken en gezegden die iets aanduiden. Symbolen geven daarmee betekenis aan het leven en in dit geval aan de dood.²⁷⁹

Symbolen rondom het fysieke worden aangehaald; deelnemers hebben het over het graf, een foto of een geplante boomje als teken van nieuw leven. Ondanks dat de symboliek minder naar voren komt, is deze wel zichtbaar. Zo spreken deelnemers over het belang van een persoonlijk muziekstuk, een psalm of een herinnering aan de overleden dierbare. Dit duidt zowel een aanwezigheid als een onvermijdelijke afwezigheid aan.

Het vormgeven van de nieuwe realiteit is vooral terug te vinden in de kleinere religieuze symbolen, zo wordt er een boomje geplant als teken van nieuw leven. Een ander voorbeeld is een symbool dat een vader meegegeven heeft aan zijn dochter:

“Zo sta ik vaak als ik me niet goed voel, doe je rechterhand op je linkerschouder dan word je hand warm. En dat weet je dat ik bij je ben. Zo heb ik dat steeds gedaan toen ik me alleen voelde. En toen voelde ik God bij me. Ja dat was prachtig.”²⁸⁰

In dit voorbeeld is de dierbare zowel bij God als bij de deelnemer. Iets dat de verweving tussen aan- en afwezigheid laat zien.

Symbolen kennen een plek in houdingen, ervaringen en opvattingen.²⁸¹ Zij worden zichtbaar op het moment dat er tot een consensus of aanpassing wordt gekomen.²⁸² In de interviews komt voornamelijk de innerlijke beleving naar voren. Denk aan de waarde die aan het symbool gehecht wordt of de herinneringen die het oproept.

²⁷⁷ Geertz, "Religion as a Cultural System," 90.

²⁷⁸ Idem 91 & 93.

²⁷⁹ Idem 91.

²⁸⁰ Leeneman, "Aflevering 28."

²⁸¹ Geertz, "Religion as a Cultural System," 91.

²⁸² Idem 95.

Deelnemers hechten waarde aan een persoonlijk symbool, zoals een vingerafdruk of een gepersonaliseerd graf. Herinneringen hebben hierbij een toegevoegde en versterkende waarde; zonder de herinnering valt de symboliek voor de deelnemer weg. Dit ongeacht of het symbool staat voor afscheid of voor nabijheid.

Een ander concept dat Geertz aanhaalt is dat religie en daarmee de symboliek zowel voor als van de persoon is.²⁸³ Zo is het graf een plek waar de deelnemer bij de overleden dierbare kan komen. Tegelijkertijd is het een plek waarmee aangeduid wordt dat de dierbare afwezig is. Dit is bij uitstek een voorbeeld van een van/voor religie.

7.2 Stemmingen en motivaties

Religieuze motivaties zetten aan tot religieus handelen.²⁸⁴ Zo kennen deelnemers veel waarde toe aan het graf, hetgeen maakt dat zij deze geregeld bezoeken, ertegen praten of actief bezig zijn met het onderhoud ervan. Voor hen helpt het graf om door te leven met het gemis van hun dierbare. Tegelijkertijd ontstaat er door deze motivatie een blijvende relatie met de overleden dierbare. Het naartoe kunnen gaan en tegelijk het kunnen vinden van steun maakt ook dit een voorbeeld van een van/voor religie. Deelnemers benoemen het verdriet kwijt te kunnen bij bijvoorbeeld God, dit vaak in de vorm van spreken/voelen tot.

Stemmingen, of anders gezegd emoties, uiten zich op verschillende manieren.²⁸⁵ Zo kan iemand verdriet, verbinding of juist afkeer voelen. Dit is voor emoties binnen het religieuze spectrum niet anders. Emoties kunnen voor de deelnemers zowel een positieve als negatieve uitwerking hebben en zijn zichtbaar bij het nemen van afscheid en de blijvende relatie. Zo ervaren deelnemers evenzeer pijn en verdriet als trots, hoop en troost. Een dochter doet over het verlies van haar moeder de volgende twee uitspraken:

“Ik schreeuwde ’t gewoon heel hard. Dat was een echt een heel heftig moment dat ik dacht nu, nu doet het me echt pijn.”

“Trots op mijn moeder. Dat ’t mijn moeder is en niet iemand anders moeder.”²⁸⁶

In deze uitspraken is er sprake van een transcendentale relatie. Iets dat een andere dimensie aanduidt, één die verder gaat dan het verstandelijke hier en nu. Het voorbeeld laat het belang zien van het samengaan van de begrippen zoals Geertz deze omschrijft. Het idee om nog iets tegen haar moeder te kunnen zeggen vanuit emotie, laat namelijk naast emotie ook een aura van feitelijkheid zien. Waarbij ze een blijvende relatie aanduidt en tegelijk een afwezigheid benoemt.

²⁸³ Geertz, "Religion as a Cultural System," 93-94.

²⁸⁴ Idem 96.

²⁸⁵ Idem 96-97.

²⁸⁶ V. Rook, "Aflevering 40," By A. Lock, *Ik mis je*, no. 3, 14-11-2021, https://www.npostart.nl/ik-mis-je/14-11-2021/VPWON_1329943.

7.3 Concepten van een algemene bestaansorde

Religie is in staat tot het stellen van verklaringen. Zo verklaart het de wereld door het gebruik van fenomenen.²⁸⁷ Dromen, verwachtingen en zelfs de dood vinden een verklaring binnen religie.²⁸⁸ Uiteindelijk kan het leven verklaard worden vanuit de religieuze beleving,²⁸⁹ net als de wereld. Hier speelt het emotionele (lijden) het intellectuele (bevatten) en het morele (rechtvaardigheid) een rol.²⁹⁰ De dood is voor deelnemers onderdeel van het leven. Voor hen is de dierbare ergens, en daarmee niet volledig weg. Er zijn deelnemers die specifiek benoemen dat voor hen de dierbare in de hemel is. De afwezigheid in het nu wordt overstegeen door een aanwezigheid in het later.

De overledene is er nog ergens voor de deelnemers. Zo benoemt een moeder dat haar zoon een lammetje is bij de herder God. Deelnemers zijn dankbaar voor de tijd die ze samen hebben gehad. Voor sommigen van hen zit de dierbare diep in hun wezen. Er is sprake van een positieve internalisering, één waarmee de afwezigheid van de dood verklaard wordt. In de interviews wordt gesproken over het later weerzien van de dierbare. Er is een gevoel dat God en/of hun dierbare dichtbij is, ondanks dat deze afwezig is. Hiermee ontstaat er een blijvende, dagelijkse en transcendentale relatie, één die de afwezigheid niet ontkent.

Omgaan met lijden is iets dat zijn uitleg kent in religie, lijden is hiermee mede een religieus probleem.²⁹¹ Uiteindelijk is religie in staat betekenis te geven aan het lijden, het leven en de wereld.²⁹² Er wordt een afwezigheid van de dierbare tijdens belangrijke momenten zoals een trouwerij ervaren. Een vrouw omschrijft dat de dagen na het verlies van haar moeder grijszer geverfd zijn. Deelnemers zijn op zoek naar een manier om om te gaan met het lijden dat komt met het verliezen van een dierbare. Zij vinden steun bij God, de gemeenschap of bij het idee dat hun dierbare nog ergens is. Meerdere van hen zeggen dat ze de dierbare naar de hemel hebben zien gaan. Zo omschrijft een zoon het moment van overlijden van zijn vader als volgt:

“De staat ook in z’n orgel Buchline he, u gaat hemel open, voor van mensen die overlijden. Zo van hemel gaat open en dat is bij mijn vader is dat ook gebeurt. Dat zag ik.”²⁹³

Hier wordt zichtbaar dat de overledene weg gaat, terwijl de relatie blijft voortbestaan in het transcendentale. Kort gezegd overstijgt dit datgene wat we kunnen begrijpen en bevatten.

---

²⁸⁷ Geertz, "Religion as a Cultural System," 101.

²⁸⁸ Idem 100.

²⁸⁹ Idem 100.

²⁹⁰ Idem 100.

²⁹¹ Idem 104.

²⁹² Idem 103.

²⁹³ Steendam, "Aflevering 28."

7.4 Aura van feitelijkheid

Het idee van feitelijkheid komt volgens Geertz mede door de acceptatie van de autoriteit. Deze geeft de alternatieve wereld binnen religie zijn vorm. Dit wordt mede zichtbaar binnen het rituele handelen.²⁹⁴ Uiteindelijk overstijgt deze waarheid de algemene en concreet begrijpelijke werkelijkheid.²⁹⁵ Voor de deelnemers komt het leven, ondanks het verlies, uiteindelijk weer goed. Voor anderen heeft het verliezen van hun dierbare zo moeten zijn. Waarom dat zo is, verklaren zij in beide gevallen niet. Er zijn deelnemers die dit gevoel bij God neerleggen. Zij ervaren dat God voor hun dierbare zorgt en ervoor henzelf is.

Het leven, en de feitelijkheid, krijgt mede zijn vorm door betekenissen en uitdagingen.²⁹⁶ In de interviews wordt het belang van het gevoel om de dierbare later weer te zien omschreven. Deelnemers benoemen zonder dit gevoel niet om te kunnen gaan met het verlies. Voor hen hoort het sterven bij het leven, daar waar de dierbare tegelijkertijd niet meer weg gaat. Het blijven wordt afgewisseld met het gaan. Rituelen, mythen en verhalen helpen de acceptatie van de autoriteit en de feitelijkheid vorm te geven en te ondersteunen.²⁹⁷ Rouwverwerking kan overduidelijk niet zonder een vorm van handelen, herinneringen en verhalen. Een passend voorbeeld hiervan is hoe een moeder het afscheid van haar zoon omschrijft.

“Van z’n aardse vader naar z’n hemelse vader. Z’n aardse vader mag hem teruggeven aan z’n hemelse vader. Eigenlijk is, mooier bestaat er niet.”²⁹⁸

De relatie wordt door dit verhaal aangehaald, daar waar er tegelijkertijd een afscheid wordt beschreven. Een narratief dat bijdraagt aan zowel de continuïteit van de relatie als haar discontinuïteit.

Op het moment dat symbolen, stemmingen, motivaties en de intentie samen komen ontstaat er ruimte voor het gevoel van algemene feitelijkheid. Dit samenkomen komt bij uitstek tot uiting bij rituelen.²⁹⁹ Zo leggen deelnemers bloemen neer bij het graf van de dierbare. In een ander geval hebben klasgenoten beschilderde stenen neergelegd bij een Joods graf om op die manier aan te sluiten bij de traditie van de dierbare. Een vader beschrijft in dit kader troost te kunnen vinden in een Psalm:

“Hadden we altijd de lied van Psalm 68 vers 10 in ons hoofd. Ook als we ’t zongen in de kerk. Van wie zal die hoogste majesteit dan niet met eerbied prijzen. En als ze dat zong in de kerk dan kreeg ik een trilling over mijn hele lichaam heen. En dan dacht ik aan dat moment van hoe verwonderd we naar God waren dat we weer terugkregen.

...

En nu zingen we diezelfde psalm en dan zijn de laatste twee regels van; hij kan en wil en zal in nood zelfs bij het naderen van de dood volkomen uitkomst geven.”³⁰⁰

²⁹⁴ Geertz, "Religion as a Cultural System," 118.

²⁹⁵ Idem 119-122.

²⁹⁶ Idem 110.

²⁹⁷ Idem 117.

²⁹⁸ Nieuwenhuijse, "Afleriving 44."

²⁹⁹ Geertz, "Religion as a Cultural System," 113-118.

³⁰⁰ Pansier, "Afleriving 32."

Deze beleving laat duidelijk geen onderscheid zien tussen een aanwezigheid en een afwezigheid. Het gaat eerder om de beleving en de ervaring van het ritueel. De dierbare mag in het ritueel zowel komen als gaan. Geertz erkent deze beleving. Hij omschrijft expliciet dat het binnen de feitelijkheid gaat om de beleving en de ervaring en niet om wat we met het verstand kunnen beredeneren.³⁰¹ Iets dat zowel bij het nemen van afscheid als de blijvende relatie van belang is.

7.5 Realistische lijkende realiteit

Ondanks dat elementen uit religie niet bewezen zijn worden deze door deelnemers toch als waar beleefd en ervaren.³⁰² Een grote rol hierbij speelt de sociale orde. Door deze orde ontstaat er een gezamenlijk moraal.³⁰³ Het verwerken van een verlies is bij uitstek sociaal en cultureel bepaald. Toegepaste handelingen gaan hierbij vaak aan het feitelijke voorbij. Deelnemers geven duidelijk aan een druk te voelen vanuit het sociale systeem; daar waar het religieuze systeem hen vaak steun en medeleven biedt. Zo omschrijft een vader na het verlies van zijn zoon:

“Op dat moment had ik ook die woorden niet meer en had ik alleen maar tranen. ... En dat pastores deden zijn dienst en tijdens de dienst vertelde hij dat ie mij en mijn gezin kracht ging toewensen en er alles steun ging geven en al die liefde die die sprak. Ja die heb ik mogen ontvangen. Van ook van alle mensen die naar me toe kwamen om te knuffelen.”³⁰⁴

De sociale orde maakt dat religie een machtige houding kan aannemen.³⁰⁵ Hierbinnen krijgt de gezamenlijke betekenisgeving zijn vorm.³⁰⁶ Deelnemers erkennen deel te willen nemen aan het sociale systeem. Zoals in bovenstaand voorbeeld duidelijk zichtbaar is. Daar komt bij dat in de interviews naar voren komt dat deelnemers liefde voor elkaar ervaren. In andere gevallen ervaren ze deze liefde juist door God. De liefde voor de dierbare is er nog, ondanks de afstand.

7.6 Religie, een meerwaarde

De definitie van religie die Geertz geeft, opent een alledaags beeld van de verliesverwerking waarbij er ruimte is voor zowel het blijven als het gaan van de overledene. Het staat los van het bevattelijke en het begrijpelijke, maar maakt deel uit van de realiteit. Hiermee ontstaat een opening voor de ervaring en de beleving van het verlies zelf. Eén waarbij symbolen, stemmingen en motivaties, de algemene bestaande orde, de feitelijkheid en de rituelen samen werken en een geheel worden. Hierdoor hoeft er niet meer gesproken te worden over discontinuïng of continuïng bonds, er is simpelweg een gecombineerde ervaring van aanwezigheid en afwezigheid. Kortom door de bril van religie te gebruiken ontstaat er een totaalbeeld van de rouwverwerking in zijn context. Eén waarvoor het samengaan van de discontinuïteit en de continuïteit essentieel en wezenlijk is.

³⁰¹ Geertz, "Religion as a Cultural System.," 124.

³⁰² Idem 121.

³⁰³ Idem 122.

³⁰⁴ F. Varela Ramos, "Aflevering 24," door M. Stelling, *Ik mis je*, no. 3, 28-03-2021, https://www.npostart.nl/ik-mis-je/28-03-2021/VPWON_1329927.

³⁰⁵ Geertz, "Religion as a Cultural System," 120-121.

³⁰⁶ Idem 120-121.

Het religieuze element van rouwen is iets dat niet onderschat moet worden. Religie biedt een beeld dat breed is en waarbij de relatie kan bestaan zoals deze is. Op die manier is het voor de deelnemer mogelijk het verlies, en de verwerking van deze, te ervaren zoals die is.

8. Evaluatie

Op basis van de opgedane kennis in de vorige hoofdstukken worden in dit afsluitende hoofdstuk de twee hoofdvragen beantwoord:

- Hoe komen discontinuïng en continuïng bonds tot uiting na een verlieservaring, en op welke manier verhouden deze zich tot elkaar?
- Wat is de rol van religie bij uitingen van discontinuïng en continuïng bonds na het overlijden van een dierbare?

De beantwoording van beide vragen vindt plaats in de discussie. In de reflectie wordt er teruggekeken op de scriptie als geheel.

8.1 Discussie

Uit de analyse van de interviews die zijn afgenomen voor het programma 'Ik mis je' wordt zichtbaar dat zowel het voormalig als het huidige dominantie paradigma rondom verlies- en rouwverwerking; discontinuïng en continuïng bonds samengaan. Dit ondanks het feit dat er in de literatuur wel onderscheid in wordt gemaakt. De ervaringen van discontinuïng en continuïng bonds wisselen elkaar af, zijn identiek of vullen elkaar aan. Dat maakt dat de blijvende aanwezigheid samengaat met de afwezigheid. Het gaat zowel over het nemen van afscheid als over de blijvende relatie. De dierbare is nog ergens, ondanks dat er een afstand is. Er ontstaat een dynamiek en afwisseling tussen het blijven en het gaan. Iets dat in sommige bronnen wel wordt aangehaald.

Uit onderzoek blijkt dat religie een essentiële rol speelt binnen rouw en verliesverwerking. Als wordt gekeken naar het begrip van religie en de discontinuïng en continuïng bonds is dit niet anders. Hier is er nauwelijks sprake van een scheiding tussen het blijven en het gaan. De zienswijzen worden binnen religie bijeengebracht. Religie laat ruimte voor de beleving van het verliezen en de rouw. Iets dat in de theorie wel aangestipt wordt maar nog niet breed onderzocht is. Een voorbeeld hiervan is het bezoeken van het graf dat symbool staat voor zowel de verbinding als de afstand. Het is met een reden dat de dierbare nog ergens is, hiermee duidend op een transcendentale wereld die in de literatuur veelvuldig wordt aangehaald; een beleving die nabijheid en afstand erkent en niet onderschat.

8.2 Reflectie

Tussen blijven en gaan laat zien dat het van belang is om niet te (blijven) denken in dogma's. Iets dat door meerdere bronnen al eerder is benoemd, maar meer focus dient te hebben. Deze omschrijven dat het van belang is meer te kijken naar de verhouding van discontinuïng bonds, continuïng bonds en religie.

Doordat de interviews gehouden zijn voor entertainment doeleinden ontbreekt soms de gewenste diepgang. Er zijn delen/interviews weggelaten en er worden niet altijd de vragen of stiltes geboden die voor meer inzichten zorgen. Het zou in het kader van vervolgonderzoek van belang zijn te kijken naar de mogelijkheid zelf gerichte interviews af te nemen.

Religie en rouwverwerking bestrijkt een breder onderwerp dan in deze scriptie gegeven. Zo is er onder andere meer informatie te halen uit de verhoudingen tussen discontinuïng en continuïng bonds. Zeker wanneer deze gecombineerd worden met andere vormen van onderzoek zoals literatuur of kwantitatief onderzoek. Daarnaast zou het interessant zijn te kijken naar verschillende definities van religie, en de rol daarvan binnen dit onderwerp.

Er zijn bewust belangrijke factoren (sociologische achtergronden, relaties, levensbeschouwing) achterwege gelaten tijdens de analyse. Factoren die echter tijdens vervolgonderzoek wel degelijk meer en breder inzicht kunnen bieden. Te denken valt hierbij aan een sociologische analyse dan wel een focus op de emotionele banden, om zo meer inzichten te krijgen in de gehele context van het individu en het rouwproces.

Voor deze scriptie is er net als in de literatuur een onderscheid gemaakt tussen de drie verschillende begrippen. Door eerst te focussen op dit onderscheid ontstaat er hetzelfde dogmatisch denken als dat in de conclusie ontkracht wordt. Met inductief coderen had er een neutraler beeld gehanteerd kunnen worden van de begrippen.

Ondanks dat er voor deze scriptie een uitvoerige analyse gegeven is van zowel discontinuïng als continuïng bonds betekent dit niet dat de theorie hierover niet uitgebreider is. Over beide onderwerpen is er veel geschreven met wisselende inzichten. Dat betekent ook dat de in deze scriptie gegeven theorie beperkt is.

Hetzelfde geldt voor de rol van religie, deze is afhankelijk van een definitie. Dit betekent dat religie op veel meer manieren gezien en benaderd kan worden. Bij de keuze voor een andere definitie kan de uitkomst van de rol van religie veranderen.

Religie speelt een belangrijke rol binnen de rouw en verliesverwerking. Dergelijke inzichten verdienen dan ook meer aandacht en ruimte. Juist religie biedt inzichten en is in staat de muur tussen de bestaande dogma's van de discontinuïng en continuïng bonds te slechten.

Vervolgonderzoek naar de rol van religie binnen verlies- en rouwverwerking zou hierin meer helderheid kunnen scheppen en een breder perspectief kunnen bieden. Dat zou bijvoorbeeld te realiseren zijn door de interviews specifiek te richten op rituelen en/of het belang van religie.

Het is van belang de blik te verbreden buiten de dogma's van discontinuïng of continuïng bonds, en rouwen te zien als geheel. Religie helpt hierbij, aangezien dit grijze gebied daarin al verweven ligt.

Bibliografie

- Boelen, Paul. A., Stroebe Margaret S., Schut, Henk. A., en Zijerveld, Annemiek M. "Continuing Bonds and Grief: A Prospective Analysis." *Death Stud* 30, no. 8 (2006): 767-76.
<https://doi.org/10.1080/07481180600852936>.
- Bowlby, John. "Grief and Mourning in Infancy and Early Childhood." *The Psychoanalytic Study of the Child* 15, no. 1 (2017): 9-52. <https://doi.org/10.1080/00797308.1960.11822566>.
- Bradbury, Mary. "Classics Revisited." *Mortality* 6, no. 2 (2001): 212-19.
<https://doi.org/10.1080/13576270125109>.
- Chidester, David. "Living Transcendence." In *Patterns of Transcendence*, 218-50. Belmont: Wadsworth, 2002.
- Chidester, David. "Religion, Death, and Dying." In *Patterns of Transcendence*, 1-36. Belmont: Wadsworth, 2002.
- Clabburn, Oliver, Knighting Katherine, Jack Barbara A., en O'Brien Mary R. "Continuing Bonds with Children and Bereaved Young People: A Narrative Review." *Omega (Westport)* 83, no. 3 (2021): 371-89. <https://doi.org/10.1177/0030222819853195>.
- Crajtor, Josephine K. "On Death and Dying ". *The America journal of nursing* (1969): 2710.
- Cross, Shelley Ann. "Mourning Freud by Madelon Sprengnether." *American Imago* 76, no. 3 (2019): 436-45. <https://doi.org/10.1353/aim.2019.0033>.
- Field, Nigel P. "Continuing Bonds in Adaptation to Bereavement: Introduction." *Death Stud* 30, no. 8 (2006): 709-14. <https://doi.org/10.1080/07481180600848090>.
- Field, Nigel. P., en Filanosky, Charles. "Continuing Bonds, Risk Factors for Complicated Grief, and Adjustment to Bereavement." *Death Stud* 34, no. 1 (2010): 1-29.
<https://doi.org/10.1080/07481180903372269>.
- Field, Nigel. P., en Friedrichs, Michael. "Continuing Bonds in Coping with the Death of a Husband." *Death Stud* 28, no. 7 (2004): 597-620.
<https://doi.org/10.1080/07481180490476425>.
- Florczak, Kristine L., en Lockie, Nancy. "Losing a Partner: Do Continuing Bonds Bring Solace or Sorrow?." *Death Stud* 43, no. 5 (2019): 281-91.
<https://doi.org/10.1080/07481187.2018.1458761>.
- Freud, Sigmund. *Mourning and Melancholia*. The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud. Franklin Classics Trade Press, 2018.

- Freud, Sigmund. "Mourning and Melancholia." *The Journal of Nervous and Mental Disease* 56, no. 5 (1922): 543-45. <https://doi.org/10.1097/00005053-192211000-00066>.
- Geertz, Clifford. "Religion as a Cultural System." In *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, 87-125. Londen: Fontana Press, 2004.
- Goss, Robert E., en Klass, Dennis. "Grief and Continuing Bonds in Contemporary Culture." In *Dead but Not Lost*, 253-94. Oxford: AltaMira press, 2004.
- Goss, Robert E., en Klass, Dennis. "Introduction." In *Dead but Not Lost*, 1-18. Oxford: AltaMira press, 2004.
- Hebbrecht, Marc. "Honderd Jaar 'Rouw En Melancholie'." *Tijdschrift voor Psychotherapie* 43, no. 6 (2017): 383-98. <https://doi.org/10.1007/s12485-017-0220-x>.
- Holcomb, Linda P. "On Death and Dying." *AORN Journal* 13, no. 2 (1971). [https://doi.org/10.1016/s0001-2092\(07\)60259-2](https://doi.org/10.1016/s0001-2092(07)60259-2).
- Joffe, Hélène, en Yardley, Lucy. "Content and Thematic Analysis." In *Research Methods for Clinical and Health Psychology*, redactie D. F. Marks and L. Yardley, 56-68. London: SAGE, 2004.
- Kjaersgaard, Aanne, en Venbrux, Eric. "Grave-Visiting Rituals in Northwestern Europe." In *The Palgrave Handbook of Anthropological Ritual Studies*, redactie P.J. Stewart and A. Strathern, 161-75. Cham: Palgrave Macmillan, 2021.
- Kjaersgaard, Anne, en Venbrux Eric. "Grave Visiting Rituals, (Dis)Continuing Bonds and Religiosity." *Jaarboek voor liturgieonderzoek* 32 (2016): 9-20.
- Klass, Dennis, en Steffen, Edith Maria. *Continuing Bonds in Bereavement: New Directions for Research and Practice*. Londen & New York: Routledge, 2018.
- Køster, Allan. "Longing for Concreteness: How Body Memory Matters to Continuing Bonds." *Mortality* 25, no. 4 (2019): 389-401. <https://doi.org/10.1080/13576275.2019.1632277>.
- Luckmann, Thomas. *The Invisible Religion: The Problem of Religion in Modern Society*. Londen & New York: Routledge, 2023.
- Malinowski, Bronislaw. *Magic, Science and Religion and Other Essays*. Milton Keynes: Ingram Content Group UK, 2013.
- Marks, David F. "Questionnaires and Surveys." In *Research Methods for Clinical and Health Psychology*, redactie D.F Marks en L. Yardley, 122-45. London: SAGE, 2004.

- Marwit, Samuel J., en Klass, Dennis. "Grief and the Role of the Inner Representation of the Deceased." In *Continuing Bonds*, redactie D. Klass, P.R. Silverman en S.L. Nickman, 297-310. London & New York: Routledge, 1996.
- Mathijssen, Brenda. "Transforming Bonds: Ritualising Post-Mortem Relationships in the Netherlands." *Mortality* 23, no. 3 (2017): 215-30.
<https://doi.org/10.1080/13576275.2017.1364228>.
- Quartier, Thomas. "Mourning Rituals – between Faith and Personalisation: Changing Ritual Repertoires on All Souls Day in the Netherlands." *International journal for the Study of the Christian Church* 10, no. 4 (2010): 334-50.
<https://doi.org/10.1080/1474225x.2010.507735>.
- Reid, Janice. "A Time to Live, a Time to Grieve: Patterns and Processes of Mourning among the Yolngu of Australia." *Culture, Medicine and Psychiatry* 3 (1979): 319-46.
<https://doi.org/0165-005X/79/0034-0329>.
- Roberts, Keith A., en Yamane, David. "What Do We Mean Bij the Term Religion." In *Religion in Sociological Perspective*, 2-24. California: SAGE, 2016.
- Rosenblatt, Paul C. "Grief That Does Not End." In *Continuing Bonds*, redactie D. Klass, P.R. Silverman en S.L. Nickman, 45-58. London & New York: Routledge, 1996.
- Ross Rothweiler, B., en Ross, K. "Fifty Years Later: Reflections on the Work of Elisabeth Kubler-Ross M.D." *Am J Bioeth* 19, no. 12 (Dec 2019): 3-4.
<https://doi.org/10.1080/15265161.2019.1674551>.
- Rothaupt, Jeanne W., en Becker, Kent. "A Literature Review of Western Bereavement Theory: From Decathecting to Continuing Bonds." *The Family Journal* 15, no. 1 (2016): 6-15.
<https://doi.org/10.1177/1066480706294031>.
- Silverman, Phyllis R., en Klass, Dennis. "Introduction: What's the Problem?." In *Continuing Bonds*, redactie D. Klass, P.R. Silverman en S.L. Nickman, 3-30. London & New York: Routledge, 1996.
- Silverman, Phyllis.R., en Nickman, Steven L.. "Concluding Thoughts." In *Continuing Bonds*, redactie D. Klass, P.R. Silverman en S.L. Nickman, 349-56. London & New York: Routledge, 1996.
- Sirrine, Erica H., Salloum, Alison, en Boothroyd, Roger. "Predictors of Continuing Bonds among Bereaved Adolescents." *Omega (Westport)* 76, no. 3 (2018): 237-55.
<https://doi.org/10.1177/0030222817727632>.

- Stringer, M.D. *Contemporary Western Ethnography and the Definition of Religion*. Londen: Continuum, 2011.
- Stroebe, Margaret S. "Paving the Way: From Early Attachment Theory to Contemporary Bereavement Research." *Mortality* 7, no. 2 (2002): 127-38.
<https://doi.org/10.1080/13576270220136267>.
- Stroebe, Margaret S., Gergen, Mary, Gergen, Kenneth, en Stroebe, Wolfgang. "Broken Hearts or Broken Bonds?". In *Continuing Bonds*, redactie D. Klass, P.R. Silverman en S.L. Nickman, 31-44. London & New York: Routledge, 1996.
- Stroebe, Margaret S., en Schut Henk A. "The Dual Process Model of Coping with Bereavement: A Decade On." *Omega (Westport)* 61, no. 4 (2010): 273-89.
<https://doi.org/10.2190/OM.61.4.b>.
- Stroebe, Margaret S., en Schut Henk A. "To Continue or Relinquish Bonds: A Review of Consequences for the Bereaved." *Death Stud* 29, no. 6 (2005): 477-94.
<https://doi.org/10.1080/07481180590962659>.
- Tellegen, Toon. "Een Engel." In *Kruis En Munt*. Amsterdam: Querido, 2000.
- Valentine, Christine. *Bereavement Narratives: Continuing Bonds in the Twenty-First Century*. Londen & New York: Routledge, 2008.
- Verschuren, Piet, en Doorewaard, Hans. *Het Ontwerpen Van Een Onderzoek*. Amsterdam: Boom Lemma uitgevers, 2015.
- Walter, Tony. "A New Model of Grief: Bereavement and Biography." *Mortality* 1, no. 1 (2010): 7-25. <https://doi.org/10.1080/713685822>.
- Woodward, Kathleen. "Freud and Barthes: Theorizing Mourning, Sustaining Grief." *Discourse* 13 (1990): 93-110.
- Yardley, Lucy, en Marks, David F. "Introduction to Research Methods in Clinical and Health Psychology." In *Research Methods for Clinical and Health Psychology*, 1-21. London: SAGE, 2004.
- Ziółkowska, Justyna, Galasiński, Dariusz, en Bajkowska, Natalia. "Continuing Bonds from a Discourse Analytic Perspective." *Polish Psychological Bulletin* 46, no. 4 (2015): 587-93.
<https://doi.org/10.1515/ppb-2015-0065>.

Geanalyseerde interviews

Aghzaoui, el A. "Aflevering 16." By A. Lock. *Ik mis je*, no. 2. EO. 13-11-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/13-11-2021/VPWON_1329919.

Anoniem. "Aflevering 1." By A. Lock. *Ik mis je*, no. 1. EO. 13-03-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/13-03-2021/VPWON_1329904.

Anoniem. "Aflevering 1." By A. Lock. *Ik mis je*, no. 3. EO. 13-03-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/13-03-2021/VPWON_1329904.

Anoniem. "Aflevering 24." By A. Lock. *Ik mis je*, no. 1. EO. 28-03-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/28-03-2021/VPWON_1329927.

Azar de Vlieger, I. . "Aflevering 8." By A. Lock. *Ik mis je*, no. 1. EO. 01-05-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/01-05-2021/VPWON_1329911.

Berg van den, E. "Aflevering 36." By M. Stelling. *Ik mis je*, no. 1. EO. 17-10-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/17-10-2021/VPWON_1329939.

Boonstra, C. "Aflevering 12." By A. Lock. *Ik mis je*, no. 3. EO. 16-10-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/16-10-2021/VPWON_1329915.

Brouwer-Niesthoven, J. "Aflevering 20." By A. Lock. *Ik mis je*, no. 2. EO. 11-12-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/11-12-2021/VPWON_1329923.

Dantuma, J. "Aflevering 1." By M. Stelling. *Ik mis je*, no. 2. EO. 13-03-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/13-03-2021/VPWON_1329904.

Deij, M. "Aflevering 4." By M. Stelling. *Ik mis je*, no. 2. EO. 04-04-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/04-04-2021/VPWON_1329928.

Dijkstra, A. "Aflevering 12." By A. Lock. *Ik mis je*, no. 1. EO. 16-10-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/16-10-2021/VPWON_1329915.

Dontje, A. "Aflevering 16." By M. Stelling. *Ik mis je*, no. 1. EO. 13-11-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/13-11-2021/VPWON_1329919.

Halma, T. "Aflevering 32." By A. Lock. *Ik mis je*, no. 2. EO. 12-09-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/12-09-2021/VPWON_1329935.

Hartman, G. "Aflevering 1." By M. Stelling. *Ik mis je*, no. 4. EO. 13-03-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/13-03-2021/VPWON_1329904.

- Kalff, P. "Aflevering 32." By A. Lock. *Ik mis je*, no. 1. EO. 12-09-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/12-09-2021/VPWON_1329935.
- Keijzer, J. "Aflevering 12." By M. Stelling. *Ik mis je*, no. 2. EO. 16-10-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/16-10-2021/VPWON_1329915.
- Klaassen, E., en Klaassen, A. "Aflevering 40." By A. Lock. *Ik mis je*, no. 1. EO. 14-11-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/14-11-2021/VPWON_1329943.
- Klugt van der, M. "Aflevering 44." By A. Lock. *Ik mis je*, no. 3. EO. 12-12-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/12-12-2021/VPWON_1329947.
- Kok, G. "Aflevering 40." By M. Stelling. *Ik mis je*, no. 2. EO. 14-11-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/14-11-2021/VPWON_1329943.
- Kors, J., en Kors, H. "Aflevering 8." By M. Stelling. *Ik mis je*, no. 2. EO. 01-05-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/01-05-2021/VPWON_1329911.
- Leeneman, T. "Aflevering 28." By A. Lock. *Ik mis je*, no. 1. EO. 25-04-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/25-04-2021/VPWON_1329931.
- Meerveld, W. "Aflevering 28." By M. Stelling. *Ik mis je*, no. 2. EO. 25-04-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/25-04-2021/VPWON_1329931.
- Messercola, A., em Messercola, F. "Aflevering 8." By A. Lock. *Ik mis je*, no. 3. EO. 01-05-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/01-05-2021/VPWON_1329911.
- Nieuwenhuijse, I. "Aflevering 44." By M. Stelling. *Ik mis je*, no. 1. EO. 12-12-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/12-12-2021/VPWON_1329947.
- Os, van C. "Aflevering 4." By A. Lock. *Ik mis je*, no. 3. EO. 04-04-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/04-04-2021/VPWON_1329928.
- Pansier, D. "Aflevering 32." By A. Lock. *Ik mis je*, no. 3. EO. 12-09-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/12-09-2021/VPWON_1329935.
- Provoost, J. "Aflevering 20." By A. Lock. *Ik mis je*, no. 1. EO. 11-12-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/11-12-2021/VPWON_1329923.
- Rook, V. "Aflevering 40." By A. Lock. *Ik mis je*, no. 3. EO. 14-11-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/14-11-2021/VPWON_1329943.
- Steendam, S. "Aflevering 28." By A. Lock. *Ik mis je*, no. 3. EO. 25-04-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/25-04-2021/VPWON_1329931.

- Varela Ramos, F. "Aflevering 24." By M. Stelling. *Ik mis je*, no. 3. EO. 28-03-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/28-03-2021/VPWON_1329927.
- Verdegem, R. "Aflevering 16." By A. Lock. *Ik mis je*, no. 3. EO. 13-11-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/13-11-2021/VPWON_1329919.
- Visscher, N. "Aflevering 36." By A. Lock. *Ik mis je*, no. 3. EO. 17-10-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/17-10-2021/VPWON_1329939.
- Wentink, M. "Aflevering 44." By A. Lock. *Ik mis je*, no. 2. EO. 12-12-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/12-12-2021/VPWON_1329947.
- Wijermars-Rozendaal, M. "Aflevering 24." By A. Lock. *Ik mis je*, no. 2. EO. 28-03-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/28-03-2021/VPWON_1329927.
- Wit de, L. "Aflevering 36." By A. Lock. *Ik mis je*, no. 2. EO. 17-10-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/17-10-2021/VPWON_1329939.
- Wit, de T. "Aflevering 4." By A. Lock. *Ik mis je*, no. 1. EO. 04-04-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/04-04-2021/VPWON_1329928.
- Wolf de - Mol, M. "Aflevering 20." By A. Lock. *Ik mis je*, no. 3. EO. 11-12-2021.
https://www.npostart.nl/ik-mis-je/11-12-2021/VPWON_1329923.

Bijlage I: Schematische weergave operationalisering begrippen

Hieronder is per begrip een schematische weergave van de operationalisering weergegeven. Het betreft hier tabel 3.1, 3.2 en 3.3 uit de vorige versies.

I.A: Discontinuïng bonds

Loslaten	<ul style="list-style-type: none"> - Er wordt afstand genomen van de dierbare. - De relatie tot de dierbare wordt losgelaten. - Er ontstaat een spanning tussen vast willen houden en loslaten moeten laten.
Emoties	<ul style="list-style-type: none"> - Uitingen van moeite, pijn, verdriet (bijvoorbeeld huilen, benoemen, stil zijn). - Benoemen/omschrijven van gemis en depressie. - De heftige emoties met betrekking tot het verlies zijn afgesloten, of worden nog afgesloten. - De emoties komen later terug/worden opnieuw beleefd; ook al is het verlies even terug.
Werkelijkheid	<ul style="list-style-type: none"> - Ervaren van een confrontatie met de werkelijkheid. - Er wordt beseft dat de dierbare afwezig is. - De realiteit wordt getest (dierbare is afwezig en nu is alles anders).
Proces	<ul style="list-style-type: none"> - Omschrijven van verschillende stadia/rouwen doormiddel van een proces (ontkenning, woede, onderhandeling, depressie en vervolgens acceptatie). - Benoemen van het tot het einde komen van de rouw, of de verwachting daartoe.
Verwerking	<ul style="list-style-type: none"> - Het verlies wordt verwerkt in de privésfeer. - De rol voor de familie wordt aangehaald/benoemd. - Manier van rouwen is sociaal en cultureel bepaald (verwachtingspatronen); dit wordt als dusdanig omschreven.
Acceptatie	<ul style="list-style-type: none"> - Benoemen van de acceptatie van het verlies (bijvoorbeeld dierbare is overleden, niet meer hier, relatie is veranderd). - De afwezigheid van de dierbare wordt aanvaard (bijvoorbeeld doorgaan met het leven, dierbare is er niet meer).
Melancholie (niet verwerkte rouw)	<ul style="list-style-type: none"> - Het verlies komt later nog terug, mogelijk in heftiger vorm. - Er wordt moeite met het loskomen van de dierbare en de gebeurtenis ervaren. - De dierbare wordt geïnternaliseerd, het verlies wordt vereenzelvigd met de eigen identiteit.

I.B Continuïng bonds

Blijvende aanwezigheid	<ul style="list-style-type: none"> - De dierbare blijft aanwezig, en wordt als dusdanig benoemd. - Er is een fysieke plek voor de dierbare gecreëerd/gemaakt. - De dierbare wordt nog gevoeld, door bijvoorbeeld zintuigelijke waarnemingen. - Banden met de dierbare worden blijvend aangehaald. - De relatie met de dierbare is blijvend aanwezig. - De dierbare krijgt een nieuwe identiteit (en nieuwe rol). - Er ontstaat een rol voor de dierbare en het verlies binnen het betekenisstelsel.
Rol in het dagelijkse leven	<ul style="list-style-type: none"> - Dierbare functioneert binnen het dagelijkse leven. - De deelnemer plaatst zichzelf opnieuw in het leven (na de verlieservaring en met de overleden dierbare). - Er wordt een nieuw betekenisveld ontwikkeld. - Herinneringen aan of over de dierbare worden aangehaald. - Rituelen worden gebruikt om de relatie tot de dierbare levend te houden/uit te drukken (spirituele verbinding).
Interne ervaring	<ul style="list-style-type: none"> - Het verlies wordt geïntegreerd (krijgt plaats in het leven en het handelen, met een blijvende aanwezigheid). - Karaktereigenschappen, normen en waarden van de dierbare worden door de deelnemer overgenomen. - De dierbare wordt intrinsiek beleefd. - Er vindt internalisatie (opnemen) van de dierbare plaats. - De deelnemer omschrijft zelf verantwoordelijk te zijn voor het in stand houden van de relatie.
Emoties	<ul style="list-style-type: none"> - Het verlies wordt gevoeld (bijvoorbeeld door huilen, stiltes, benoemen emoties). - Emoties worden beleefd en aangehaald, ook lang na het overlijden van de dierbare (zowel positieve als negatieve emoties).
Omgeving	<ul style="list-style-type: none"> - De dierbare heeft een rol binnen relaties en contacten die de deelnemer aangaat. - Er wordt een relatie met de sociale context omschreven/aangehaald. - De sociale verwachtingen worden uitgesproken (ook het voldoen aan). - Het verlies is sociaal en cultureel bepaald, en wordt als dusdanig benoemd.

I.C. Religie

<p>Systeem van symbolen</p>	<ul style="list-style-type: none"> - En wordt betekenis gegeven aan het leven. - De realiteit wordt vormgegeven. - (Religieuze) houdingen, ervaringen en opvattingen worden bespreekbaar gemaakt. - Er wordt tot een consensus en/of aanpassing gekomen. - Van/voor religie wordt bespreekbaar gemaakt.
<p>Stemmingen en motivaties</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Emoties komen tot uiting (stemmingen). - Er is aandrang tot het uitvoeren van een handeling (motivatie). - De deelnemer heeft een vorm van religieuze expressie (handelen of uitingen binnen een religieuze context).
<p>Concepten van een algemene bestaands orde</p>	<ul style="list-style-type: none"> - De wereld wordt verklaard. - Het leven wordt verklaard. - Dromen, verwachtingen en de dood krijgen betekenis/worden benoemd/omschreven. - Het omgaan met lijden wordt omschreven/benoemd (gebeurtenissen en gevoelens). - De deelnemer omschrijft betekenisgeving door religie.
<p>Aura van feitelijkheid</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Er wordt deelgenomen aan de wereld. - Het leven wordt vormgegeven. - Rituelen, mythen en verhalen worden gebruikt/aangehaald.
<p>Realistische realiteit</p>	<ul style="list-style-type: none"> - De deelnemer onderwerpt zich aan een gemeenschappelijk moraal. - Er wordt deelgenomen aan een sociaal (religieus) systeem. - Een gezamenlijke betekenisgeving wordt omschreven/benoemd.

Bijlage II: Verdeling data over de interviews

In onderstaande tabellen is de verdeling van de data in tabellen weergegeven.

II.A: Algemeen

Geslacht	Aantal
Man	16
Vrouw	26

* In enkele interviews zijn er meerdere respondenten

Relatie	Aantal	Specificering	Aantal	Bijzonderheden
Ouder	13	Moeder	6	
		Vader	7	
Partner	11	Echtgenoot	4	
		Echtgenote	7	
Kind	12	Zoon	8	2x twee zoons verloren
		Dochter	4	
Zus/broer	3	Broer	1	
		Zus	2	
Grootouder	1	Oma	1	
Schoonouders	2	Schoonvader	1	
		Schoonmoeder	1	
Oom/tante/neef/nicht	4	Oom	1	
		Tante	1	
		Neef/nicht	2	
Vrienden	2	Vriend	1	
		Vriendin	1	

* In enkele interviews worden meerdere dierbare besproken.

II.B: Discontinuing bonds

Label	Aantal	Sub-label	Aantal
Loslaten	70	Er wordt losgekomen van de dierbare	23
		Er wordt afstand genomen van de dierbare.	16
		De relatie tot de dierbare wordt losgelaten.	16
		Er ontstaat een spanning tussen vast willen houden en loslaten moeten laten.	15
Emoties	74	Uitingen van moeite, pijn, verdriet (bijvoorbeeld huilen, benoemen, stil zijn).	24
		Benoemen/omschrijven van gemis en depressie.	16
		De heftige emoties met betrekking tot het verlies zijn afgesloten, of worden nog afgesloten.	18
		De emoties komen later terug/worden opnieuw beleefd; ook al is het verlies even terug.	16
Werkelijkheid	50	Ervaren van een confrontatie met de werkelijkheid.	25

		Er wordt beseft dat de dierbare afwezig is.	10
		De realiteit wordt getest (dierbare is afwezig en nu is alles anders).	15
Proces	18	Omschrijven van verschillende stadia/rouwen doormiddel van een proces (ontkenning, woede, onderhandeling, depressie en vervolgens acceptatie).	14
		Benoemen van het tot het einde komen van de rouw, of de verwachting daartoe.	4
Verwerking	21	Het verlies wordt verwerkt in de privé sfeer.	4
		De rol voor de familie wordt aangehaald/benoemd.	12
		Manier van rouwen is sociaal en cultureel bepaald (verwachtingspatronen); dit wordt als dusdanig omschreven.	5
Acceptatie	30	Benoemen van de acceptatie van het verlies (bijvoorbeeld dierbare is overleden, niet meer hier, relatie is veranderd).	10
		De afwezigheid van de dierbare wordt aanvaard (bijvoorbeeld doorgaan met het leven, dierbare is er niet meer).	20
Melancholie (niet verwerkte rouw)	50	Het verlies komt later nog terug, mogelijk in heftiger vorm.	11
		Er wordt moeite met het loskomen van de dierbare en de gebeurtenis ervaren.	27
		De dierbare wordt geïnternaliseerd, het verlies wordt vereenzelvigd met de eigen identiteit.	12
Totaal	313		

II.C: Continuïng bonds

Label	Aantal	Sub-label	Aantal
Blijvende aanwezigheid	143	De dierbare blijft aanwezig, en wordt als dusdanig benoemd.	14
		Er is een fysieke plek voor de dierbare gecreëerd/gemaakt.	34
		De dierbare wordt nog gevoeld, door bijvoorbeeld zintuigelijke waarnemingen.	8
		Banden met de dierbare worden blijvend aangehaald.	10
		De relatie met de dierbare is blijvend aanwezig.	55
		De dierbare krijgt een nieuwe identiteit (en nieuwe rol).	18
		Er ontstaat een rol voor de dierbare en het verlies binnen het betekenisstelsel.	3
Rol in het dagelijkse leven	138	Dierbare functioneert binnen het dagelijkse leven.	19

		De deelnemer plaatst zichzelf opnieuw in het leven (na de verlieservaring en met de overleden dierbare).	10
		Er wordt een nieuw betekenis kader ontwikkeld.	2
		Herinneringen aan of over de dierbare worden aangehaald.	57
		Rituelen worden gebruikt om de relatie tot de dierbare levend te houden/uit te drukken (spirituele verbinding).	50
Interne ervaring	87	Het verlies wordt geadapteerd (krijgt plaats in het leven en het handelen, met een blijvende aanwezigheid).	15
		Karaktereigenschappen, normen en waarden van de dierbare worden door de deelnemer overgenomen	44
		De dierbare wordt intrinsieke beleefd.	6
		Er vindt internalisatie (opnemen) van de dierbare plaats.	12
		De deelnemer omschrijft zelf verantwoordelijk te zijn voor het in stand houden van de relatie.	10
Emoties	78	Het verlies wordt geuit (bijvoorbeeld door huilen, stiltes, benoemen emoties).	32
		Emoties worden beleefd en aangehaald, ook lang na het overlijden van de dierbare (zowel positieve als negatieve emoties).	46
Omgeving	36	De dierbare heeft een rol binnen relaties en contacten die de deelnemer aangaat.	10
		Er wordt een relatie met de sociale context omschreven/aangehaald.	17
		De sociale verwachtingen worden uitgesproken (ook het voldoen aan).	3
		Het verlies is sociaal en cultureel bepaald, en wordt als dusdanig benoemd.	6
Totaal	482		

II. D: Religie

Label	Aantal	Sub-label	Aantal
Systeem van symbolen	51	En wordt betekenis gegeven aan het leven.	16
		De realiteit wordt vormgegeven.	17
		(Religieuze) houdingen, ervaringen en opvattingen worden bespreekbaar gemaakt.	13
		Er wordt tot een consensus en/of aanpassing gekomen.	5

Stemmingen en motivaties	113	Emoties komen tot uiting (stemmingen).	55
		Er is aandrang tot het uitvoeren van een handeling (motivatie).	26
		De deelnemer heeft een vorm van religieuze expressie (handelen of uitingen binnen een religieuze context).	32
Concepten van een algemene bestaands orde	57	De wereld wordt verklaard.	11
		Het leven wordt verklaard.	15
		Dromen, verwachtingen en de dood krijgen betekenis/worden benoemd/omschreven.	11
		Het omgaan met lijden wordt omschreven/benoemd (gebeurtenissen en gevoelens).	8
		De deelnemer omschrijft betekenisgeving door religie.	12
Aura van feitelijkheid	32	Er wordt deelgenomen aan de wereld.	9
		Het leven wordt vormgegeven.	12
		Rituelen, mythen en verhalen worden gebruikt/aangehaald.	11
Realistische realiteit	33	De deelnemer onderwerpt zich aan een gemeenschappelijk moraal.	13
		Er wordt deelgenomen aan een sociaal (religieus) systeem.	10
		Een gezamenlijke betekenisgeving wordt omschreven/benoemd.	10
Totaal	286		